

अनुक्रमणिका.

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
	अ.		
अकूरः	... १११	अनंतजित्	... ४६
अक्षरः	... १५, ६४	अनंतात्मा	... ६८
अक्षोभ्यः	... ९९, १२०	अनंतरूपः	... ११३
अम्रजः	... १०८	अनंतश्रीः	... ११३
अमणीः	... ३७	अनादिः	... ११४
अशाह्यः	... २०	अनादिनिघनः	१८
अचलः	... ९२	अनामयः	... ८६
अर्चित्यः	... १०२	अनिर्देश्यवपुः	... ३२, ८३
अव्युतः	... २४, ४८, ७२	अनिमिषः	... ३६
अजः	... २४, ३५, ६९	अनिरुद्धः	... ३३, ८१
अजितः	... ७२	अनिलः	... ३८, १००
अणुः	... १०३	अनिवर्ती	... ७७
अंतकः	... ६८	अनिर्विण्णः	... ६०, १०८
अर्तोद्रिः	... ३०	अनिवृत्तात्मा	९६
अर्तोद्रियः	... ३१	अनीशः	... ८०
अतुलः	... ५२	अनुकूलः	... ५०
अदृश्यः	... ४६	अनुत्तमः	... २२
अद्भुतः	... १०८	अनेकमूर्तिः	... ९०
आधिष्ठानं	... ४८	अन्नम्	... ११८
अघृतः	... १०३	अन्नादः	... ११८
अधोक्षजः	... ५७	अपराजितः	... ८९, १०५
अनघः	... १०२, २९	अपांनिधिः	... ४८
अनयः	... २९, ५६	अप्रतिषेधः	... ८१
अनर्थः	... ५९	अप्रमत्तः	... ४८
अनलः	... ४५, ८९	अप्रमेयः	... १९
अनंतः	... ८३, १०८	अप्रमेयात्मा	... ४०
		अभिप्रायः	... १०६
		अम्	... ६०

नाम	श्लोकः
अंभोनिधिः ...	६८
अमरप्रभुः ...	१९
अमानी ...	९३
अमितविक्रमः ...	६८, ८१
अमिताशनः ...	५३
अमूर्तिः ...	१०२
अमूर्तिमान् ...	९०
अमृतः ...	२६
अमृतपः ...	६७
अमृत्युः ...	३५
अमृतवपुः ...	१००
अमृताशः ...	१००
अमृतांशुद्भवः ...	४४
अमेयात्मा ...	२४, ३२
अमोघः ...	२५, ३०
अयोनिजः ...	७४
अरविंदाक्षः ...	५१
अरोद्रः ...	११०
अर्कः ...	९८
अर्चितः ...	८१
अर्चिष्मान् ...	८१
अर्थः ...	५९
अर्हः ...	१०६
अविज्ञाता ...	६४
अव्यक्तः ...	९०
अव्यंगः ...	२७
अध्ययः ...	१५, ११९
अशोकः ...	५०
अश्वत्थः ...	१०१
असृत् ...	६४

नाम	श्लोकः
असृत् ...	३०८
असंख्येयः ...	४०
अहः ...	२३
अहःसंवर्तकः ...	३८
आ.	
आत्मयोनिः ...	११९
आत्मवान् ...	२२
आदित्यः ...	१८, ७३
आदिदेवः ...	४९, ६५
आधारनिष्ठयः ...	११५
आनन्दः ...	६९
आनन्दी ...	७३
आवर्तनः ...	३८
आश्रमः ...	१०४
इ.	
इन्द्रकर्मा ...	९७
इष्टः ...	४७
ई.	
ईज्यः ...	६१
ईशानः ...	२१
ईश्वरः ...	१७, २२
उ.	
उग्रः ...	५८
उत्तरः ...	६६
उत्तारणः ...	११२
उदीर्णः ...	८०
उदुम्बरः ...	१०१
उद्भवः ...	५४, ९८
उपेद्रः ...	३०

नाम	श्लोकः
ऊ.	
ऊर्जितः ...	३०
ऊर्जितशासनः ...	११०
उर्ध्वगः ...	११५
ऊ.	
ऊतुः ...	५८
ऊदः ...	४३, ५१
ए.	
एकः ...	९१
एकपात् ...	९५
एकात्मा ...	११६
ओ.	
ओजस्तेजोसुतिघाः	४३
औ.	
औषधम् ...	४४
क.	
कः ...	९१
कथितः ...	१०४
कनकागदी ...	७१
कपिः ...	१०९
कपिलः ...	१०९
कर्पाद्रिः ...	६६
करणम् ...	५४
कर्ता ...	५४, ४७
कविः ...	२७
कांतः ...	४५, ८३
कामः ...	४५
कामी ...	८३
कामकृत् ...	४५

नाम	श्लोकः
कामदेवः ...	८३
कामपालः ...	८३
कामप्रदः ...	४५
कामहा ...	४५
कारणम् ...	५४
कालः ...	५८
कालनेमिहा ...	८२
किम् ...	९१
कुंडली ...	११०
कुंदः ...	१००
कुंदरः ...	१००
कुंमः ...	८१
कुमुदः ...	७६, १००
कुवलेशयः ...	७६
कृतकर्मा ...	९७
कृतज्ञः ...	२२, ७०
कृतलक्षणः ...	६४
कृष्णः ...	२०, ७२
कृताकृतः ...	२८
कृतागमः ...	८३, ९७
कृतांतकृत् ...	७०
कृतिः ...	२२
कुशः ...	१०३
केशवः ...	१६, ८२
केशिहा ...	८२
कतुः ...	६१
कमः ...	२२
कोषकृत् ...	४७
कोषहा ...	४७
क्षमः ...	६०

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
समिणांवरः ...	१११	चक्रगदाधरः ...	७१
क्षरम् ...	६४	चक्री ...	११०, १२०
क्षामः ...	६०, १०४	चतुर्गतिः ...	९५
क्षितीशः ...	११९	चतुर्द्वारः ...	२८
क्षेत्रज्ञः ...	१५	चतुर्बाहुः ...	९५
क्षेमकृत् ...	७७	चतुर्भावः ...	९५
क्षोभणः ...	५४	चतुर्भुजः ...	२८
ख.		चतुर्भूर्तिः ...	९५
संहारशुः ...	७४	चतुरात्मा ...	२८, ९५
ग.		चतुरस्रः ...	११३
गतिसत्त्वः ...	७३	चतुर्वेदविद् ...	९५
गदाग्रजः ...	९४	चतुर्व्यूहः ...	२८, ९५
गदाधरः ...	१२०	चंद्रनामदी ...	९२
गमस्तिनेमि ...	६५	चंद्रांशुः ...	४३
गभीरः ...	७१	चलः ...	९२
गर्भिरात्मा ...	११३	चाणूरामनिपूदनः	१०१
गरुडध्वजः ...	५१	छ.	
गहनः ...	५४, ७१	छिन्नसंशयः ...	७९
ग्रामणीः ...	३७	ज.	
गुणभृत् ...	१०३	जगतःसेतुः ...	४४
गुप्तः ...	७१	जगदादिजः ...	२९
गुरुः ...	३६	जनजन्मादिः ...	११४
गुरुतमः ...	३६	जननः ...	११४
गुरः ...	५४	जनार्दनः ...	२७
गुह्यः ...	७१	जनेश्वरः ...	५०
गोपतिः ...	६६, ७६	जन्ममृत्युनरातिगः	११६
गोप्ता ...	६६, ७६	जम्बू ...	३९
गोविन्दः ...	३३, ७१	जयः ...	६७
गोविदापतिः ...	३३	जयंतः ...	९८
गोदितः ...	७६		

नाम	श्लोकः
जितक्रोधः ...	६२
जितमन्युः ...	११३
जितामित्रः ...	६९
जीवः ...	६८
जीवनः ...	११२
जेता ...	२९
ज्येष्ठः ...	२१
ज्योतिः ...	१०७
ज्योतिर्गणेश्वरः	७९
ज्योतिरादित्यः	७३
ज्ञानगम्यः ...	६६
ज्ञानमुत्तमः ...	६१

त.

तत्	... ९१
तत्त्वम्	... ११६
तत्त्वविद्	... ११६
तंतुवर्धनः	... ९७
तारः	... ५०, ११७
तारणः	... ५०
त्रिककुब्जम	... २०
त्रिदशाध्यक्षः...	७०
त्रिपद्	... ७०
त्रिलोकधृक्	... ९३
त्रिलोकात्मा	... ८२
त्रिलोकेशः	... ८२
त्रिविक्रमः	... ६९
त्रिसामा	... ७५
तीर्थकरः	... ८७
तुष्टः	... ५५

नाम	श्लोकः
तेजोवृषः ...	९४
त्वष्टा ...	१९
द.	
दक्षः ...	५८, १११
दक्षिणः ...	१११
दमः ...	१०५
दमनः ...	३४
दमयिता	... १०५
दर्पदः ...	८२
दर्पहा	... ८२
दंढः ...	१०५
दामोदरः ...	५३
दारुणः ...	७४
दाशार्हः ...	६७
दिबिस्पृक्	... ७४
दिशः ...	११३
दीप्तमूर्तिः	... ९०
दुर्गः ...	९६
दुर्गमः ...	९६
दुर्जयः ...	९६
दुर्धरः ...	४२, ८९
दुर्मर्षिणः	... ३५
दुरतिक्रमः	... ९६
दुराधर्षः	... २२
दुरारिहा	... ९६
दुरावासः	... ९६
दुर्लभः ...	९६
दुष्कृतिहा	... ११२
दुस्वप्ननाशनः	"
दृढः ...	७२

नाम	श्लोकः
दृप्तः	... ८९
देवः	... ५४
देवकीनन्दनः	... ११९
देवमृदुरुः	... ६५
देवेशः	... ॥
श्रुतिधरः	... ९४
द्रविणप्रदः	... ७४

ध.

धनंजयः	... ८३
धन्यः	... ९३
धन्वी	... २२
धनुर्धरः	... १०५
धनुर्वेदः	... ॥
धनेश्वरः	... ६३
धरणीधरः	... ३८
धराधरः	... ९३
धर्मः	... ५६
धर्मकृत्	... ६४
धर्मगुप्	... ॥
धर्मयूपः	... ६०
धर्मविदुत्तमः	... ५६
धर्माध्यक्षः	... २८
धर्मी	... ६४
धाता	... १८, ११५
धातुरुत्तमः	... १८
धाम	... ३६
धुर्यः	... ४९
धृतात्मा	... ३०
धृताशीः	... ९२
ध्रुवः	... ५५

नाम	श्लोकः
न.	
नक्षत्रनोमिः	... ६०
नक्षत्री	... ॥
नन्दः	... ६९
नन्दकी	... १२०
नन्दनः	... ६९
नन्दिः	... ७९
नयः	... ५६
नरः	... ३९
नहुषः	... ४७
नारसिंहवपुः	... १६
नारायणः	... ३९
निर्गुणः	... १०३
निग्रहः	... ९४
निधिरव्ययः	... १७
निमिषः	... ३६
नियमः	... ३०, १०५
नियन्ता	... १०५
निर्वाणम्	... ७५
निवृत्तात्मा	... ३८, ७७, ९६
निष्ठा	... ८५
नेता	... ३७
नेयः	... ५६
नैकः	... ९१
नैककर्मकृत्	... ६३
नैकजः	... १०८
नैकमायः	... ४६
नैकरूपः	... ४२
नैकशृंगः	... ९४
नैकात्मा	... ६३

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
न्यग्रोधः	... १०१	पुरुजित्	... ६७
न्यायः	... ३७	पुरुषः	... १५, ५७
प.		पुरुषोत्तमः	... १६
पणः	... ११५	पुरुषोत्तमः	... ६७
पद्मनुत्तमम्	... ९१	पुष्कराक्षः	... १८, ७२
पद्मगर्भः	... ५१	पुष्टः	... ५५
पद्मनाभः	... १९, ३४, ५१	पुष्पहासः	... ११५
पद्मनिर्लेखणः	... ५०	पूर्णः	... ८६
पद्मी	... ॥	पूतात्मा	... १५
परमः	... ५५	पूरायिता	... ८६
परमस्वष्टः	... ॥	पृथुः	... ५७
परमात्मा	... १५	पेशलः	... १११
परमेश्वरः	... ५४	प्रकाशनः	... ४२
परमेष्ठी	... ५८	प्रकाशात्मा	... ४३
परार्द्धः	... ५५	प्रमहः	... ९४
परायणम्	... ७५	प्रजागरः	... ११५
परिमहः	... ५८	प्रजापतिः	... २१, ३४
पर्यन्तः	... १००	प्रजामवः	... २३
पर्यवस्थितः	... ११२	प्रणवः	... ५७, ११५
पवनः	... ४५	प्रतर्दनः	... २०
पवित्रम्	... २०	प्रत्ययः	... २३
पापनाशनः	... ११९	प्रतापनः	... ४३
पावनः	... ४५	प्रतिष्ठितः	... ४८
पुंहरिकाक्षः	... २५	प्रयितः	... ॥
पुण्यः	... ८६, ११२	प्रयुम्नः	... ८१
पुण्यकीर्तिः	... ८६	प्रधानपुरुषेश्वरः	... १६
पुण्यभ्रवणकीर्तनः	... १११	प्रपिनामहः	... ११७
पुनर्वसुः	... २९	प्रमथः	... १७
पुंक्षरः	... ४९	प्रभुः	... १७, ४५
पुतातनः	... ६६	प्रभूतः	... २०

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
प्रमाणः	... ५९, ११६	म.	
प्रमोदनः	... ६९	मंक्तवत्सलः	... ९१
प्रसन्नात्मा	... ३९	मगवान्	... ७३
प्राग्वंशः	... १०३	मगहा	... ७३
प्राणः	... २१, ४८, ५७	मर्ता	... १७
प्राणजीवनः	... ११६	ममकृत्	... १०२
प्राणदः	२१, ४८, ५७, ११५	मयनाशनः	... १०२
प्राणनिलयः	... ११६	मयापहः	... ११३
प्राणमृत्	... ११	मानुः	... ४४
प्रांशुः	... ३७	मारमृत्	... १०४
प्रियकृत्	... १०६	मावः	... १४
प्रियार्हः	... ११	मावनः	... १७
प्रीतिवर्धनः	... ११	मास्करणुतिः	... ४३
	व.	भिषक्	... ७५
वधुः	... २६	भीमः	... ५९, ११४
वह्निशिरः	... २६	भीमपराक्रमः	... ११४
वीजमध्ययम्	५९	भुजगोत्तमः	... ३४
वृहत्	... १०३	भुर्भुवोऽक्ष्मीः	... ११४
वृहद्भानुः	... ४९	भृगर्भः	... २१
वृहद्रूपः	... ४२	भूः	... ६०
वज्र	... ८४	भूवृत्	... १४
वज्रकृत्	... ८४	भूतमध्यभवक्षमुः	११
वज्रराः	... ८४	भूतमध्यमवक्षायः	४५
वज्रग्नयः	... ८४	भूतमाधनः	... १४
वज्रविद्	... ८४	भूतमृत्	... ११
वज्रविवर्धनः	... ८४	भूतमहेश्वरः	... ६५
वज्रा	... ८४	भूनात्मा	... १४
वज्री	... ८४	भूतादिः	... १७
वाम्दणः	... ८४	भूतावासः	... ८९
वाम्दणविपः	... ८४	भूतिः	... ८०

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
भूषणः	... ८०	महाधनः	... ५९
भूर्भुवःस्वस्तरुः	११७	महान्	... १०३
भूरिदक्षिणः	... ६६	महानिधिः	... ९९
भूशयः	... ८०	महाबलः	... ३१
भेषजम्	... ७५	महाबुद्धिः	... ३२
भोक्ता	.. २९, ६६, १०८	महाभागः	... ५२
भोजनम्	... २९	महामृतः	... ९९
भ्राजिष्युः	... ॥	महाभोगः	... ५९
म.		महामलः	... ६०
मंगलं परम्	... २०	महामनाः	... ७२
मंत्रः	... ४३	महामायः	... ३१
मधुः	... ३१	महामूर्तिः	... ९०
मधुसूदनः	... २१	महायज्ञः	... ८५
मनुः	... १९	महायज्वा	... ८५
मनोजवः	... ८७	महावराहः	... ७१
मनोहरः	... ६२	महावीर्यः	... ३२
मरीचिः	... ३४	महाशक्तिः	... ३२
महर्द्धिः	... ५१	महाशनः	... ४६
महर्षिकपिलाचार्यः	७०	महाशृंगः	... ७०
महाकर्मा	... ८५, ९७	महास्वनः	... १८
महाक्रतुः	... ८५	महाऋदः	... ९९
महाक्रमः	... ८५	महार्हः	... ६९
महाकोशः	... ५९	महाहविः	... ८५
महाक्षः	... ५१	महीधरः	... ४७, ५३
महागर्तः	... ९९	महीमर्ता	... ३३
महातपाः	... २६	महेज्यः	... ६१
महातेजाः	... ८५	महेंद्रः	... ४२
महादेवः	... ६५	महेष्वासः	... ३३
महाद्विधक	... ३२	महोत्साहः	... ३१
महापुतिः	... ३२	महोदधिशयः	... ६८
		महोरगः	... ८५

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
चरारोहः	... २६	विदिशः	... ११३
चरणः	... ७२	विधाता	... १८, ६४
वंशवर्धनः	... १०३	विधेयात्मा	... ७९
चपटकारः	... १४	विनयः	... ६७
चत्सरः	... ६३	विनयितासाक्षी	... ६८
चत्सलः	... "	विभुः	... ३९, १०७
चत्सी	... "	विमुक्तात्मा	... ६१
चसुः	... २५, ४२, ८७	विरजः	... ५६
चसुदः	... ४२	विरामः	... "
चसुप्रदः	... ८७	विरोचनः	... १०७
चसुमनाः	... २५, ८७	विविक्तः	... ४१
चसुरेताः	... ८७	विशिष्टः	... ४०, ४७
चन्तिः	... ३८	विशुद्धात्मा	... ८१
चाग्मी	... ४२	विशोकः	... ८०
चाचस्पतिः	... ७४	विशोधनः	... ८१
चाचस्पतिरुदारधी	... ३६	विश्रामः	... ५८
चाजसनः	... ९८	विश्रुतात्मा	... ३५
चामनः	... ३०	विश्वम्	... १४
चायुः	... ५७	विश्वकर्मा	... १९
चायुवाहनः	... ४९, १०४	विश्वदक्षिणः	... ५८
चारुणः	... ७२	विश्वधृक्	... ३९
वासवानुजः	... ४८	विश्वबाहुः	... ४७
वासुदेवः	... ४९, ८७, ८९	विश्वभुक्	... ३९
विकर्ता	... ५४	विश्वमूर्तिः	... ९०
विक्रमः	... २२	विश्वयोनिः	... २६, २९
विक्रमी	... २२, ११०	विश्चरेता	... २३
विक्षरः	... ५३	विश्वात्मा	... ३७
विजयः	... २९	विषमः	... ९२
विजितात्मा	... ७९	विष्णुः	... १४, ४१, ८३
विदारणः	... ६२	विष्णुक्सेनः	... २७
विद्वत्तमः	... १११	विस्तारः	... ५९

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
विहायसगतिः...	१०७	व्याप्तः	५७
वीतभयः	१११	व्यापी	६३
वीरः	५६, ८२, ८३	व्यालः	२३
वीरबाहुः	६२	श,	
वीरहा	३१, ९२, ११२	शक्तिमताश्रेष्ठः...	६६
वृक्षः	७२	शैलभृत्	१२०
वृद्धात्मा	५१	शतमूर्तिः	९०
वृषः	४७	शताननः	९०
वृषकर्मा	२५	शतानन्दः	७९
वृषपर्वा	४१	शतावर्तः	५०
वृषप्रियः	७६	शत्रुघ्नः	५७
वृषभः	४१	शत्रुजित्	१०१
वृषभाक्षः	७६	शत्रुतापनः	११
वृषाक्षिपिः	२४	शब्दसहः	११०
वृषाकृतिः	२५	शब्दातिगः	११
वृषाही	४१	शंभुः	१८
वृषोदरः	४१	शमः	७५
वेगवान्	५३	शरणम्	२३
वेदः	२७	शरभः	५२
वेदविद्	११	शर्म	२३
वेदांगः	११	शरीरमूत्	५१
वेगः	३१	शरीरभूतमूत्	६६
वेष्टाः	७२	शर्वः	१७
वेकुंठः	५७	शर्वरकिरः	११०
वैसानः	११९	सप्तर्षिदुः	४४
वैषः	३१	सौगधन्वा	१२०
व्यक्तरूपः	४६	शानः	७५
व्यग्रः	९४	शोतिदः	७६
व्यवसायः	५५	शाश्वतः	२०
व्यवस्थानः	११	शाश्वतस्थाणुः...	२६
व्यादिनाः	११३		

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
शाश्वतस्थिरः	८०	श्रीविभावनः ...	७८
शान्तिः ...	७५	श्रीशः ...	७७
शास्ता ...	३५	श्रुतिसागरः ...	४१
शिवंढी ...	४७	शृंगी ...	९८
शिष्टकृत् ...	४०	श्रेष्ठः ...	२१
शिष्टेष्टः ...	४७	श्रेयः ...	७८
शिपिविष्टः ...	४२	स.	
शिवः ...	१७, ७७	संकर्षणः ...	७२
शिशिरः ...	११०	संक्षेप्ता ...	७७
शुचिः ...	३०, ४०	सर्गः ...	३०
शुचिश्रवाः ...	२६	संग्रहः ...	३०
शुभागः ...	७६, ९७	सत् ...	६४
शुमन्त्रेणः ...	५५	सत्कर्ता ...	३९
शून्यः ...	९२	सत्कीर्तिः ...	७९
शूरः ...	५०	सत्कृतः ...	३९
शूरजनेश्वरः ...	८२	सत्कृतिः ...	८८
शूरसेनः ...	८८	सत्ता ...	७७
शोकनाशनः ...	८०	सद्गतिः ...	७७
शौरिः ...	५०, ८२	सतागतिः ...	३३, ६१
श्रमणः ...	१०४	संतः ...	११२
श्रीकरः ...	७८	सदामर्षी ...	१०८
श्रीगर्भः ...	५४	सदायोगी ...	३१
श्रीदः ...	७८	संघाता ...	३५
श्रीधरः ...	७७	संधिमान् ...	३५
श्रीनिधिः ...	७७	सनात् ...	१०९
श्रीनिवासः ...	३३, ७८	सनातनतमः ...	१०९
श्रीपातिः ...	७७	सन्निवासः ...	८८
श्रीमतावरः ...	७७	सन्यासकृत् ...	७५
श्रीमान् ...	१६, ३२, ३७, ७८	सत्यरायणः ...	८८
श्रीवत्सवधाः ...	७७	सत्यपाचारः ...	११५
श्रीवासः ...	७७		

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
सपिता	... ११७	सर्वगः	... २७
सप्तजिह्वः	... १०२	सर्वज्ञः	... ६१, १००
सप्तैधाः	... १०२	सर्वतश्चक्षुः	... ८०
सप्तवाहनः	... १०२	सर्वतोमुखः	... १००
संप्रतदर्नः	... ३८	सर्वदर्शनः	... २३
संभवः	... १७	सर्वदर्शी	... ६१
सद्भातिः	... ८८	सर्वदृक्	... ३५
समः	... २५	सर्वदृग्ग्यासः	... ७४
समयज्ञः	... ५२	सर्वप्रहरणायुधः	१२०
समात्मा	... २५	सर्वयोगाविनिःसृतः	२४
समावर्तः	... ९६	सर्वलक्षणलक्षण्यः	५२
संमितः	... २५	सर्ववागीश्वरेश्वरः	९९
समितिजयः	... ५२	सर्वविज्जयी	... ९८
समीरणः	... ३७	सर्वविद्भानुः	... २७
समीहनः	... ६०	सर्वशस्त्रभृतावरः	९४
सत्यः	... २५, ३६, १०६	सर्वसहः	... १०५
सत्यधर्मपराक्रमः	४४	सर्वादिः	... २४
सत्यधर्मपरायणः	१०६	सर्वांशुनिलयः	८९
सत्यधर्मा	६९	संवृत्तः	... ३८
सत्यपराक्रमः	३६	सर्वेश्वरः	... २४
सत्यमेधाः	... ९३	संस्थानः	... ५५
सत्यसंधः	... ६७	सहः	... ५३
सत्रः	... ६१	सहस्रजित्	... ४६
सवः	... ९१	सहस्रपात्	... ३७
सविता	... १०७	सहस्रमूर्धा	... ”
संवत्सरः	... २३, ५८	सहस्राक्षः	... ”
सत्वस्थः	... ६५	सहस्रार्चिः	... १०२
सत्त्ववान	... १०६	सहस्रांशुः	... ६४
सर्वः	... १७	सहिष्णुः	... २९, ७३
सर्वकामदः	... १०४	साक्षी	... १५

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
साधु	... ३९	सुराचिः	... १०७
साम	... ७५	सुरेशः	... २३
सामगः	... ॥	सुरेश्वरः	... ४४
सामगायनः	... ११९	सुउम	... १०१
सात्वतापातिः	... ६७	सुलोचनः	... ९८
सात्विकः	... १०६	सुवर्णबिडुः	... ९९
सिद्धः	... २२, १०१	सुवर्णवर्णः	... ९२
सिद्धसंकल्पः	... ४०	सुषीरः	... ११४
सिद्धार्थः	... ४०	सुवतः	... ६२, १०१
सिद्धिः	... २४	सुपेणः	... ७१
सिद्धिदः	... ४०	सुबद्ध	... ६२
सिद्धिसाधनः	... ४०	सक्ष्मः	... ६२
सिंहः	... २५, ६५,	सूर्यः	... १०७
सुखदः	... ६२, १०८	सोमः	... ६७
सुषोषः	... ६२	सोमप-	... ६७
सुतया.	... ३४ —	स्कंदः	... ४९
सुतंतुः	... ९७	स्कंदधरः	... ४९
सुंदः	... ९८	स्तवप्रियः	... ८६
सुंदर.	... ॥	स्तव्य	... ॥
सुदर्शनः	... ५८	स्तुति	... ॥
सुधन्वा	... ७४	स्तोता	... ॥
सुपर्णः	... ३४, १०४	स्तोत्रम्	... ॥
सुप्रसादः	... ३९	स्थविरस्याणु	... ५९
सुमुज-	... ४२	स्थविरोद्भवः	... १९
सुमुत्तः	... ६२	स्थविष्ट-	... १९, ६०
सुमेधजः	... ९३	स्याणु	... १७, २६, ५९
सुयामुनः	... ८८	स्थानदः	... ५५
सुराध्यक्ष	... २८	स्थिरः	... ३५
सुरानंद-	... ३३	स्थूल-	... १०३
सुरारिहा	... ३४	स्थः	... ५५

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
स्पष्टाक्षरः	... ४३	स्वामाज्यः	... ६९
स्रग्वी	... ३६	स्वात्यः	... १०३
स्रष्टा	... ७६, ११९		६.
स्वक्षः	... ७९	हरिः	... ८२
स्वभृतः	... १०३	हलायुधः	... ७३
स्वयंजातः	... ११९	हविः	... ८७
स्वयंभूः	... १८	हविर्हरिः	... ५२
स्ववशः	... ६३	हंसः	... ३४
स्वस्तिकृत्	... १०९	हिरण्यगर्भः	... २१, ५७
स्वस्तिदः	... ११	हिरण्यनामः	... ३४
स्वस्तिदक्षिणः	... ११	हृतभुक्	... १०७, १०८
स्वस्तिमुक्	... ११	इषीकेशः	... १९
स्वस्ति *	... ११	हेतुः	... ५३
स्वर्गः	... ७९	हेमांगः	... ९२
स्वांगः	... ७२		
स्वापनः	... ६३		

इति अनुक्रमणिका समाप्ता

श्रीमद्वाच्यकृता प्रामाण्येनोपन्यस्तानां ग्रन्थानां ग्रंथकृतां च नामनिर्देशः ।

अग्निपुराणम्
अंतर्गामिवाहणः
आत्मबोधोपनिषद्
आपस्तम्बस्मृतिः
ईशावास्योपनिषद्
ऋग्वेदः
ऐतरेयोपनिषद्
कठोपनिषद्
कात्यायनः
केनोपनिषद्
छांदोग्योपनिषद्
तेत्तिरीयोपनिषद्
भातुपाठः
नरसिंहपुराणम्
पद्मपुराणम्
पराशरः
पाणिनिव्याकरणम्
बृहदारण्यकोपनिषद्
ब्रह्मपुराणम्
ब्रह्मसूत्रम्

भगवद्गीता
भविष्योत्तरपुराणम्
मंदूकोपनिषद्
मनुस्मृतिः
महाभारतम्
बृहन्मारायणम्
मांडूक्योपनिषद्
यास्कः
लिंगपुराणम्
वाल्मीकिरामायणम्
विष्णुतिलकः
विष्णुधर्मः
विष्णुपुराणम्
वृद्धशातातपः
व्यासस्मृतिः
श्रीस्तुतिः
श्वेताश्वतरम्
सनत्कुमारः
स्वाध्यायब्राह्मणः
हरिवंशः

श्रीः

श्रीमच्छांकरभाष्योपेतम् ।

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

श्रीगणेशायनमः । श्रीशौ जयतः । सच्चिदानन्दरूपाय कृ-
ष्णायाल्लिष्टकर्मणे ॥ नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥
कृष्णद्वैपायनं वन्दे सर्वलोकहिते रतम् ॥ वेदान्तभास्करं व्यासं श-
र्मादिनिलयं मुनिम् ॥ २ ॥ सहस्रमूर्तेः पुरुषोत्तमस्य सहस्रनेत्रान-
नपादबाहोः ॥ सहस्रनाम्नां स्तवनं प्रशस्तं निरुच्यते जन्मजरा-
दिशान्त्यै ॥ ३ ॥ वैशंपायनो जनमेजयमुवाच—

श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ॥

युधिष्ठिरः शान्तनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १ ॥

श्रुत्वेति । धर्मानभ्युदयनिःश्रेयसोत्पत्तिभूतान्वेदलक्षणा-
नशेषेण कात्स्न्येन पावनानि पापक्षयकारणानि च सर्वशः
सर्वप्रकारैः श्रुत्वा युधिष्ठिरो धर्मपुत्रः शान्तनवं शान्तनुमुतं
भीष्मं सकलपुरुषार्थसाधनमल्पप्रयासमनल्पफलमनुत्तमतिकृत्वा
पुनर्भूय एव अभ्यभाषत प्रश्नं कृतवान् ।

किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणम् ॥

स्तुवन्तःकं कमर्चन्तःप्राप्नुयुर्मानवाःशुभम् ॥ २ ॥

किमिति । किमेकं दैवतं देव इत्यर्थः । स्वार्थे तद्वितविद्या-
नात् । लोके लोकनदेतुभूते समस्तविद्यास्थाने उक्तं यदाज्ञया
प्रवर्तन्ते सर्वे इति प्रथमः प्रश्नः । किंवाप्येकं परायणम् ।
अस्मिन्लोके एकं परायणं किं परमयत्नं प्राप्तव्यं स्यान् ॥ यस्मि-
न्निरीक्षिते ' भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ सीयन्ते

चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे । ' यस्य विज्ञानमात्रेण आनन्द
लक्षणो मोक्षः प्राप्यते, यद्विद्वान् विभेति कुतश्चनेति, यत्प्रविष्टस्य
न विद्यते पुनर्भवः यस्य च वेदनात्तदेव भवति, यद्विहायापरं
पथा नृणां नास्ति तदुक्तमेतत् परायणं लोके किमिति द्वितीय
मश्वः । के कतमं देवं स्तुवन्तो गुणसंकीर्तनं कुर्वन्तः के कतमं
देवमर्चन्तः बाह्यमाभ्यन्तरं चार्चनं बहुविधं कुर्वन्तः मानवा
मनुमुताः शुभं कल्याणं स्वर्गादिफलं प्राप्नुयुः लभेयुरिति पुनः
मश्वद्वयम् ।

को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ॥

किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥ ३ ॥

को धर्मः पूर्वोक्तलक्षणः सर्वेषां धर्माणां मध्ये भवतः परमः
मकृष्टो मतः अभिप्रेतः इति पञ्चमः मश्वः । किं जपन्निष्पाद्यं
किं जप्यं जपन् उच्चोपांशुमानसलक्षणं जपं कुर्वन् जन्तुः जनन
धर्मा अनेन जन्तुशब्देन च जपार्चनादिषु यथायोग्यमधिकारं सूच
यति । जन्मसंसारबन्धनात् जन्माज्ञान विजृम्भितानामविद्या,
कार्पाणामुपलक्षणम् । संसारोऽविद्या त्वाभ्यां यद्वन्धनं तस्मात्पु
च्यते मुक्तो भवतीति षष्ठः मश्वः । ' जपसंसारबन्धनात् ' इतीदं
मुपलक्षणम् । इत्येषां फलानामप्येतद्वदणं मोक्षस्य प्राप्यं
स्थापनार्थम् ।

भीष्म उच्यतेवाच--

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ॥

स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४ ॥

सर्वेषां शत्रूणां भयहेतुर्भीष्मः । मोक्षार्थादीनां प्रवक्ता सर्वज्ञः ।
किमेतमिति पदं मश्वः कृताः तत्र पाश्चात्योऽनन्तरो जप्यविशेषस्य
षष्ठः मश्वोऽनेन श्लोकेन पारिदीयते । जगत् स्यात्परममात्मकं

तस्य प्रभुं स्वामिनं देवदेवं देवानां देवम् अनन्तं देशतः
 क्षालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नं पुरुषोत्तमं क्षराक्षराभ्यां कार्यकार-
 णाभ्यामुत्कृष्टं नामसहस्रेण नाम्नां सहस्रेण स्तुवन् गुणान्सं-
 कीर्तयन् सततोत्थितः निरन्तरमुद्युक्तः पुरुषः पूर्णत्वात् पुरि-
 शयत्वाद्वा पुरुष स च सर्वदुःखातिगो भवेदिति सर्वत्र सम्बध्यते ।

उत्तरेण श्लोकेन चतुर्थः प्रश्नः समाधीयते ।

तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ॥

ध्यायंस्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥ ५ ॥

तमेव च अर्चयन्वाह्वार्चनं कुर्वन् नित्यं सर्वेषु कालेषु
 भक्तिर्भजनं तात्पर्येण तया भक्त्या पुरुषमव्ययं विनाशक्रि-
 यारहितं ध्यायन् आभ्यन्तराभ्यर्चनं कुर्वन् स्तुवन् पूर्वोक्तेन ।
 नमस्यन् नमस्कारं कुर्वन् पूजाशेषभूतमुभयं स्तुतिनमस्कारलक्ष-
 णं कुर्वन् यजमानः पूजकः फलभोक्ता अथवा अर्चयन्नित्यपने-
 तोभयविक्रमेन मुच्यते । ध्यायंस्तुवन्नमस्यन्निति मानसं कायि-
 कं वाचिकं चोच्यते

तृतीयं प्रश्नं परिहरति उत्तरैस्त्रिभिः पादैः

अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ॥

लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ६ ॥

अनादिनिधन पदभाववर्जितं विष्णुं व्यापनशीलं सर्वं लोक्य-
 ते इति लोको दृश्यवर्गः तस्य नियन्तृणां ब्रह्मादीनामपीश्वरत्वा-
 त्सर्वलोकमहेश्वरः तं लोकं दृश्यवर्गं स्वभावेन चोपेन साक्षात्
 दृष्टीति लोकाध्यक्षः नित्यं निरन्तरं स्तुवन् सर्वदुःखातिगो भवे-
 दिति । त्रयाणां साधारणं फलवचनं सर्वाण्याध्यात्मकादीनि दुःखा-
 न्पतीत्य गच्छतीति सर्वदुःखातिगो भवेत् स्यात् ।

तमेव स्तुत्यं विशिनष्टि

ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ॥

लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मण्यमिति ब्रह्मणे / सृष्टे ब्राह्मणाय तपसे श्रुतये हितम् ॥
सर्वान्यर्माञ्जानातीति सर्वधर्मज्ञः तम् । लोकानां प्राणिनां कीर्ति-
र्यशांसि स्वशक्त्यनुप्रवेशेन वर्धयतीति तम् । लोकैर्नीध्यते याच्यते
लोकानुपतापयते आस्ते लोकानामीष्ट इति वा लोकनाथः तं मह-
द्भूतं विश्वोत्कर्षेण विद्यमानत्वात् । भूतं परमार्थसत्यं सर्वभूतानां
भवः संसारो यत्सकाशादुद्भवतीति सर्वभूतोद्भवस्तम् ।

पञ्चमं मंत्रं परिहीयते—

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकृतमो मतः ॥

यद्भवत्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेत्रः सदा ॥ ८ ॥

एष इति । सर्वेषां वेदलक्षणानां धर्माणामेष वक्ष्यमाणो धर्मो
ऽधिकृतम इति मे मतोऽभिप्रेतः । यद्भवत्या तात्पर्येण पुण्डरीकाक्षं
हृदयपुण्डरीके प्रकाशमानं धामुदेवं स्तवैर्गुणसंकीर्तनलक्षणैः
स्तुतिभिः सदाचैत्सत्कारपूर्वकमर्चनं करोति नरो मनुष्य इति यत्
एष धर्म इति सम्बन्धः । अस्य स्तुतिलक्षणस्यार्चनस्याधिक्ये किं-
कारणमुच्यते । हिंसादिपुरुषान्तरद्रव्यदेशकालादिनियमान-
पेक्षत्याचाधिस्ये कारणम् । ‘ ध्यायन्कृते यजन्यज्ञेत्तेतायां द्वापरेऽ-
र्चयन् ॥ यदामोति तदामोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥ ’ इति
विष्णुपुराणे । ‘ जप्येनैव तु संसिद्धयेद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ कुर्याद-
न्यथा कुर्यान्मोघो ब्राह्मण उच्यते । ’ इति मानवं वचनमेतत्सर्व-
मभिप्रेत्य ‘ एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकृतमो मतः ’ इत्युक्तम् ।

द्वितीयं प्रश्नं समाधत्ते—

परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ॥

परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥ ९ ॥

परमामिति । परमं प्रकृष्टं महद्ब्रह्मतेजश्चैतन्पलक्षणं सर्वाव-
भासकम् । श्रुतिश्च 'येन सूर्यस्तपति तेजसोद्देस्तदेव ज्योतिषां
ज्योतिर्न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्' इत्यादिश्रुतेः । 'यदा-
दित्यगतं तेज' इत्यादि स्मृतेश्च । परमं तपस्तपत्याज्ञापयतीति तपः
'य इमं च लोकं परमं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽतरो यम-
यति' इत्यन्तर्यामिघ्राहणे सर्वनियन्तृत्वं श्रूयते । 'भीष्मास्माद्वातः पवते'
इत्यादि सैत्तिरीयके । तपतीष्ट इति वा तपः 'भीष्मोदेति सूर्यः
भीष्मास्मादग्निश्चन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' इत्यादि च तन्म्यैश्वर्यम् ।
अनवच्छिन्नमतिमहत्त्वम् 'एष सर्वेश्वर' इत्यादिश्रुतेः । परमं
सत्यादिलक्षणं ब्रह्म महनीयतया महत् परमं प्रकृष्टं परायणं
पुनरावृत्तिशङ्कारहितं परमग्रहणात्सर्वत्र परं तेज आदित्यादिकं
व्यावर्त्यते । सर्वत्र 'यो देव' इति विशेष्यते । यो देवः परमं तेजः,
परमं तपः, परमं ब्रह्म, परमं परायणम्, ■ एकः सर्वभूतानां
परायणमिति वाक्यार्थः ।

इदानीं मध्यमप्रश्नस्योत्तरमाह

पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥

दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥ १० ॥

पवित्राणामिति । पवित्राणां पवित्रं पावनानां तीर्थादीनां पर-
मस्तु पुमान् । ध्यातो हृष्टः कीर्तितश्च स्तुतः संपूजितः स्मृतः
प्रणतः पाप्मनः उन्मूलयतीति परमं पवित्रं संसारबन्धहेतुभूतं
पुण्यापुण्यात्मकं कर्म तत्कारणं चाज्ञानं सर्वं नाशयन्स्ययाथात्म्य-
ज्ञानेनेति वा पवित्राणां पवित्रम् । 'रूपमारोग्यमर्थाश्च भोगाश्चैवा-

नुपद्निकान् ॥ ददाति ध्यायतो नित्यमपवर्गमदो हरिः । समु-
 त्पृज्याखिलं चान्यः सोऽच्युतः किं न चिन्त्यते ॥ ध्यायेन्नारायणं
 देवं स्नानादिषु च कर्मसु । प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुष्कृतस्येति वै
 श्रुतिः । अतिपातकयुक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् । भूयस्तपस्वी
 भवति पंक्तिपावनपावनः । आलोढ्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च
 पुनः पुनः । इदमेकं मुनिष्यन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ हरिरेकः
 सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वसंस्थितैः ॥ ओमित्येवं सदा विमाः पठत
 ध्यात केशवम् ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिदिच्छद्यते सर्वसंशयाः ॥ क्षी-
 यंते चास्यकर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ यन्नामकीर्तनं भक्त्या वि-
 लापनमनुत्तमम् ॥ मैत्रेयाशेषपापानां घातूनामिव पावकः ॥ अवशे-
 नापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकेः ॥ पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्र-
 स्तैर्मृगैरिव ॥ ध्यायन्कृते यजन्यज्ञेयतायां द्वापरेऽर्चयन् ॥ यदा-
 मोति तदामोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥ हरिर्हरति पापानि दुष्ट-
 चित्तरपि स्मृतः ॥ अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥
 ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि वासुदेवस्य कीर्तनात् ॥ तत्सर्वं विलयं याति
 सौम्यं लवणं यथा ॥ यस्मिन्मयस्त्वमतिर्नयाति नरकं स्वर्गोऽपि य-
 धिन्ताने विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मणोऽपि लोकोऽल्पकः ।
 मुक्तिं चेतसि यत्स्थितोऽमलधिषां पुंसां ददात्यव्ययः किं चित्रं
 तद्वर्धं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तिते ॥ शमायालं जलं बन्हेस्तम-
 सो भास्करोदयः ॥ शान्तिकाले त्वर्याघस्य नामसंकीर्तनं हरेः ॥ हरे-
 र्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् ॥ कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव
 गतिरन्यथा ॥ स्तुत्वा विष्णुं वासुदेवं विपापो जायते नरः ॥ वि-
 ष्णोः संपूजनादित्यं सर्वपापं प्रणश्यति ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु ना-
 स्ति तेषाममद्गलम् ॥ येषां हृदिस्थो भगवान्मद्गलायतनं हरिः ॥
 गंगास्नानसहस्रेषु पुष्करस्नानकोटिषु ॥ यत्पापं विलयं
 याति स्मृते नश्यति तद्वरी ॥ प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः
 कर्मात्मकानि वै ॥ यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं
 परम् ॥ कलिकल्पमपत्युग्रं नरकार्तिमदं नृणाम् ॥

प्रयाति विलयं सद्यः सकृच्चत्रापि संस्पृते ॥ सकृत्स्पृतोऽपि
 गोविन्दो नृणां जन्मशतैः कृतम् ॥ पापराशिं दहत्याशु तूलराशि-
 भिवानलः ॥ यथाग्निरुद्धूतशिवः कसं दहति सानिलः ॥ तथा
 चित्तास्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥ ' ईश्वरो देवीं प्रत्याह
 मुक्तिकारणम् ' यावज्जीवं प्रणवमथवा वर्तयेद्द्रौढ्रियं वा याजुर्वेद्यं व-
 सतिमथवा वारणस्यां विदध्यात् ॥ हित्वा लज्जां कलिमलकुलच्छे-
 दनानीरयेद्वा विष्णोर्नामान्यनिशमथवा मुक्तिरेषा चतुर्धा ॥ जना-
 र्दनं भूतपातिं जगद्गुरुं स्मरन्मनुष्यः सततं महामुने ॥ दुःखानि
 सर्वाण्यपहन्ति साधयत्यशेषकार्याणि च यान्यभीप्सते ॥ कलाव-
 त्रापि दोषाढ्ये विषयासक्तमानसः ॥ कृत्वापि सकलं पापं गोवि-
 न्दं संस्मरञ्छुचिः ॥ वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु ॥ तस्यान्त-
 रायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥ लोकत्रयाधिपतिमप्रतिममभाव-
 भीपत्प्रणम्य शिरसा प्रभविष्णुमशिशम् ॥ जन्मान्तरमलयकल्पसह-
 स्रजातमाशु प्रणाशमुपयाति नरस्य पापम् ॥ एकोऽपि कृष्णे सुकृ-
 तप्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ॥ दशाश्वमेधी पुनरेतिजन्म
 कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥ अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्यु-
 तम् ॥ ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥ शाठ्ये-
 नापि नमस्कारः प्रयुक्तश्चक्रपाणये ॥ संसारस्थूलबन्धानामुद्देजन-
 करो हि सः ॥ इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्यः मङ्गलं सुखं
 तत्साधनं तत्र ज्ञापकं च तेषामपि परमानन्दलक्षणं परं मङ्गलमिति
 मङ्गलानां च मङ्गलम् । दैवतं देवतानां च देवः धोतनादिभिः
 समुत्कर्षेण वर्तमानत्वात् । भूतानां योऽप्ययः ~~त्युपसृष्टः~~ ~~मि~~
 वा जनको स एकं दैवतं लोके इति वाक्यार्थः ~~॥ इति~~
 सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ कर्माध्यक्षः सर्वभूता-
 धिवासः साक्षी वेताः केवलो निर्गुणश्च ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति
 पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ॥ तं ह देवमात्मबुद्धिमकाशं
 मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये । ' इतिश्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि ।
 ' संपदेवतैस्त ' इति छान्दोग्ये । ननु कथमेको देवो जीवभेदात् ।

अमात्रानन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ॥ ॐ कारो विदितो
येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ ॐ तद्ब्रह्म । ॐ तद्वायुः ॐ तदात्मा
ॐ तत्सत्यम् । ॐ तत्पुरोर्निमः' इत्यादिश्रुतिभिः 'ॐ मित्येका
क्षरं ब्रह्म' 'रसोऽहमप्सु कौंतेय मभास्मि शशिसूर्ययोः । प्रणवः
सर्ववेदेषु गिरामस्थेकमक्षरम् ॥ आद्यं तु त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी
यस्मिन्प्रतिष्ठिता ॥ एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः । प्रण
वाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ॥ वाङ्मयं प्रणवं सर्वं
तस्मात्प्रणवमभ्यसेत् ॥' इत्यादिस्मृतेश्च 'विश्व' शब्देन ॐ
कारोऽप्यभिधीयते वाच्यवाचकयोरत्यभेदाभावात् । विश्वमित्यो-
कार एव ब्रह्मेत्यर्थः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त
उपासीत' इति । एतदुक्तं भवति यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं
ब्रह्म तज्जत्वात्तल्लयत्वात्तदनन्तत्वाच्च । न च सर्वस्यैकात्मकत्वे
रागादयः संभवन्ति 'तस्माच्छान्त उपासीत' इति श्रुतेः ।
'श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ॥ आत्मनः प्रतिकूलानि
परेषां न समाचरेत् ॥ आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ॥
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ निर्गुणः परमात्मात्र
देहं व्याप्य व्यवस्थितः ॥ तमहं ज्ञानविज्ञेयं नात्वमन्ये न लङ्घये ॥
यद्यागमैर्न विन्देयं तमहं भूतभावनम् ॥ क्रमेयं त्वां गिरिं चेमं
हनूमानिव सागरम् ॥ बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः ॥
शोच्यान्यहोऽतिमोहेन व्यासानीति मनीषिणाम् ॥ एते भिन्नदृशो
दैत्या विकल्पाः कथिता मया ॥ कृत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां
मम ॥ विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोः सर्वमिदं जगत् ॥ द्रष्टव्यमात्मवत्त
स्मादभेदेन विचक्षणैः ॥ समुत्सृज्यासुरं भावं तस्माद्युवं तथा
चपम् ॥ तथा यत्नं करिष्यामो यथा प्राप्स्याम निर्वातिम् ॥ सर्वत्र
दैत्याः समतामुपेत समत्वमाराधनमच्युतस्य ॥ न मन्त्रादिकृतस्तात
नच नैसर्गिको मम ॥ प्रभाव एष सामान्यो यस्य यस्याच्युतो
हृदि ॥ अन्येषां यो न पापानि चिन्तयत्यात्मनो यथा ॥ तस्य
पापागमस्तात हेत्वभावाच्च विद्यते ॥ कर्मणा मनसा वाचा पर-
पीडां करोति यः ॥ तद्भीजं जन्म फलति प्रभूतं तस्य चाशुभम् ॥

तमदमानमत्सराणां ब्रज भट दूरेण मानवानाम्' इत्यादिवचनैर्विष्णु-
वलक्षणस्यैवंपकारत्वाच्च हिंसादिरहितेन विष्णोः स्तुतिनमस्कारादि
कर्तव्यमिति । ' श्रद्धया देयमश्रद्धयाऽदेयं श्रद्धयाग्निः समिध्यत' इत्या-
दिश्रुतेः । ' श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतत् । इमं स्तवमधी-
यानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥ अश्रोत्रिषं श्राद्धमधीतमत्रतमदक्षिणं
यज्ञमनृत्विजा हुतम् ॥ अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः षडेते तव
दैत्यसत्तम ॥ पुण्यमद्वेषिणां यच्च पद्भक्तद्वेषिणां तथा ॥ क्रयविक्रय
सत्त्वानां पुण्यं यच्चाग्निहोत्रिणाम् ॥ अश्रद्धया च यद्दानं यजतां
ददतां तथा ॥ तत्सर्वं तव देवेन्द्र मत्प्रसादान्नविष्यति ' ॥ ' अश्र-
द्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥ असदित्युच्यते पार्थ न
च तत्फलं नो इह ॥ ' इत्यादिस्मृतिभिश्च श्रद्धया स्तुतिनमस्का-
रादि कर्तव्यमश्रद्धया न कर्तव्यम् । ' ॐ तत्सदितिनिर्देशो
ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ' इति भगवद्ब्रह्मवैवर्तपुराणस्तुतिनमस्कारादिकं
कर्म सात्त्विकं विगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयमयो-
गेण सगुणं सात्त्विकं संपादितं भवति] । आत्मानं विष्णुं
ध्यात्वाऽर्चनस्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यम् । ' ना विष्णुः कीर्तये-
द्विष्णुं नाविष्णुर्विष्णुमाप्नुयात् ' इति महाभारते कर्मका-
ण्डे । ' सर्वाण्येतानि नामानि परस्य ब्रह्मणोऽनघ ॥ '
सर्वकामानवाप्नोति समाराध्य जगद्गुरुम् ॥ तन्मयत्वेन गोविन्द-
मित्येतद्बालम्य नान्यथा ॥ तन्मयो वाञ्छितान्कामान्यदवाप्नोति मा-
नवः ॥ ' इति विष्णुधर्म्ये । ' सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमा-
स्थितः ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मायि वर्तते ॥ ' इति भगव-
द्गीतासु । ' अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्य
जातम् ॥ ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा द्वंद्वगदा भवन्ति '
इति विष्णुपुराणे ॥ ' गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि भवर्तते ॥
कर्णो तत्र पिघातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ तस्माद्ब्रह्मवाचापि
स्वरूपेणावतिष्ठतीति ' व्यासस्मृतेः । ' वरं हुत्त्वहज्वालापुञ्जस्या-
न्तर्ज्यवस्थितिः । न शौरिचिन्ताविपुलजनसंवासैवशसम् ' इतिका-

त्यायनवचनाद्यत्र देशे वामुदेवनिन्दा तत्र वासो न कर्तव्यः ।
 एतदुक्तं भवति । ‘ यस्य देवे परा भक्तिर्यया देवे तथा गुरौ ॥ त
 स्येने कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ’ ॥ इतिश्वेनाश्वतरमन्त्र-
 वर्णाद्धरौ गुरौ च परा भक्तिः कार्येति । ‘ अवशेनापि यन्नास्त्रि
 कीर्तिने सर्वपातर्कः ॥ पुमान्विपुच्यते सद्यः सिद्धवर्त्सर्मृगैरिव ॥
 ज्ञानतोऽज्ञानतोवापि वामुदेवस्य कीर्तनात् ॥ तत्सर्वं विलयं याति
 तोयस्यं लवणं यथा ॥ कलिकल्मषमत्युग्रं नरकानिग्रहं नृणाम् ॥
 प्रयानि विलयं सद्यः सकृत्कृष्णस्य संस्पृतेः ॥ सकृत्स्पृतोऽपि गो-
 विन्दो नृणां जन्मघनैः कृतम् ॥ पापराशिं दहत्याशु तून्त्राणिमि-
 चानलः । सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यसद्वयम् ॥ बद्धः परिकरस्तेन
 मोक्षाय गमनं प्रति ॥ ’ ‘ एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशा-
 श्वमेधावमृधेन तुल्यः ॥ दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी
 न पुनर्भवाय ॥ ’ एवमादिवचनैः श्रद्धाभक्तधारभावेऽपि नाम-
 संकीर्तनं समस्तदुरितं नाशयतीति मन्तव्यं किमुत नामसहस्रं
 नाशयतीति । ‘ मनसा अग्रे संकल्पयन्त्यथ वाचा व्याहरति । ’ ‘ मनसा
 यद् ध्यायति तद्वाचा वदति ’ इति शुनिभ्यां स्मरणं ध्यानं च नामसंकी-
 र्तनेऽन्तर्भूतम् । नामशक्तितात्पर्यावधारणं ‘ यस्मिन्मन्त्रमर्तिनपानिनर-
 कं व्यर्गोऽपि यच्चिन्ने विभो यत्र निवेदिने च मनसि ब्राह्मोऽपिन्योकोऽ
 त्यक्तः ॥ मुक्तिं चेत्तस्यैः स्थितोऽन्यधिषां पुमां ददान्यव्ययः किंचित्तं
 नदयं प्रयानि विलयं तत्रान्युने कीर्तिने ॥ ’ इति विष्णुपुराणान्ते
 श्रीपाराशरेणोपमं हृतम् ॥ ‘ आन्येह्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च
 पुनः पुनः ॥ इदमेकं मुनिष्यत्रं ध्येयो नागयणः सदा ॥ ’ इति
 श्रीमदभारतान्ते भगवता श्रीरुद्रव्यामनोपमं हृतम् । ‘ हरिरेकः
 सदा ध्येयो भवद्भिः मन्त्रमर्पितः ॥ ॐ मित्येवं सदा विनाः पठध्वं
 ध्यात्त केनयम् ॥ ’ इति हरिवंशे । कन्यमयात्रायां ‘ हरिरेको
 ध्यातव्यः ’ इत्युक्तं महेश्वरेणापि, एतन्मन्त्रमभिन्य ‘ एष मे
 मन्त्रमर्पणां धर्माः प्रसिद्धमो मनः ’ इत्याधिरयमुक्तम् । ‘ किमेक-
 मिति ’ ‘ यतः मर्गाणि ’ इत्यादिना यह्मोक्तं नदिश्वश्वेनो-

क्तमिति व्याख्यातम् । तत्किमित्याकांशायामाह ' विष्णुः ' इति ।
 तथाच ऋग्वेदे ' तमुस्तोतारः पूर्वं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषा
 पिवर्तन ॥ अस्य जानन्तो नाम चिद्विक्तन नमहस्ते विष्णो सुमतिं
 भजामहे ॥ ' इत्यादि श्रुतिभिर्विष्णोर्नामसंकीर्तनं सम्प्रधानप्राप्तये
 विहितम् । ' तमेव स्तोतारः पुराणं यथाज्ञानेन सत्यस्य गर्भं जन्म
 समाप्तिं कुरुत । जानन्त आ अस्य विष्णोर्नामापि आवदत अन्ये
 वदन्तु मा वा । हे विष्णो वयं ते सुमतिं शोभनं महः भजामहे ' इति
 श्रुतेरभिप्रायः । ' वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः । विवेक्याऽप्यभि
 धायिनो नुप्रत्ययान्तस्य रूपं ' विष्णुः ' इति । देशकालवस्तुपरिच्छेद
 शून्य इत्यर्थः । ' व्याप्ता मे रोदसी पार्थ क्रान्तिश्चाभ्यधिका
 स्थिता ॥ क्रमणाचाप्यहं पार्थ विष्णुस्त्वित्यभिसंज्ञित ' इति महाभा-
 रते । ' यच्च किञ्चिज्जागत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ अन्तर्बहिश्च त
 त्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ ' इत्यादिश्रुतेर्बृहन्नारायणे ।
 सर्वभूतस्थमेकं नारायणकारकरूपमेकाकारं परं ब्रह्म शोकमोह
 विनिर्मुक्तं विष्णुं ध्यायन्नसीदति ' इत्यात्मबोधोपनिषदि । वि-
 शतेर्वा ' नु ' प्रत्ययान्तस्य रूपं विष्णुरिति । ' यस्माद्विश्वमिदं
 सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः ॥ तस्मादेवोच्यते विष्णुर्बिशधातोः
 भवेशनात् ॥ इति विष्णुपुराणे । यदुद्देशेन वपदक्रिया स वपदकारः ।
 यस्मिन्यज्ञे वा वपदक्रिया स वपदकारः । ' यज्ञो वै विष्णुः ' इति
 श्रुतेर्वाज्ञो वपदकारः वपदकागादिमन्त्रात्मना देवान्मीणयतीति
 वा । ' मजापतिश्च वपदकारश्च ' इति श्रुतेर्देवता वा । भूतं भव्यं
 भवच्च भूतभव्यमवन्ति । तेषां प्रभुर्भूतभव्यमवत्प्रभुः । कालभेद-
 मनादृत्य सन्मात्रप्रतियोगिकर्मैश्वर्यमस्येति प्रभुत्वम् । रजोगुण-
 समाश्रित्य भूतानि विरञ्चिरूपेण करोतीति भूतकृत् तमोगुण-
 मधिष्ठाय रूद्रात्मना भूतानि निरुन्तति क्षिणोति, दिनस्ति इति
 वा भूतकृद्भेदः । सत्त्वगुणमधिष्ठाय भूतानि विभक्तिं पालयति
 धारयति पोषयति वा भूतपृत् । प्रपञ्चरूपेण भवतीति केवलं भव-
 त्येवेति भावः । भवनं भावः सत्तात्मको वा । भूतात्मा भूताना-

मात्मांतर्यामीति वा ' भूतानामन्तर्यामी ' इति श्रुतेः । भूतानि
भावयति जनयति वर्धयतीति वा भूतभावनः । भूतकृदादिभिर्गुण
तन्त्रत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते ॥ १४ ॥

पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ॥

अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥ १५ ॥

पूतात्मेति । पूत आत्मा यस्य स पूतात्मा कर्मधारयो वा ।
केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेः । गुणोपरागः स्वेच्छान्तः पुरुषस्येति
कल्प्यते । (१० इति दश नामानि व्याख्यातानि) । परमधा-
सावात्मा च परमात्मा कार्यकारणविलक्षणो नित्यशुद्धमुक्तस्वभावः ।
मुक्तानां परमा उत्कृष्टा गतिर्गन्तव्या देवता । पुनरावृत्त्यसंभवात्तद्गत-
स्येति मुक्तानां परमा गतिः । ' मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न
विद्यते ' इति भगवद्वचनम् । नव्येति नास्य व्ययो विनाशो
विकारो वा विद्यते इत्यव्ययः । ' अजरोऽमरोऽव्यय ' इति श्रुतेः ।
पुरं शरीरं तस्मिञ्छेते पुरुषः । ' नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः सम-
न्वितम् ॥ व्याप्य क्षेत्रे महात्मा यस्तस्मात्पुरुष उच्यते ' इति महा-
भारते । यद्वा अस्तेर्व्यस्ताक्षरयोगिन आसीत्पुरा पूर्वमेवेति विग्रह-
कृत्वा व्युत्पादितः पुरुषः । ' पूर्वमेवाहमासं तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम् '
इति श्रुतेः । पुरुषु भूरिषु उत्कर्षशालिषु सीदतीति वा पुरुषि
फलानि रानि ददाति पुरुषि भुवनानि संहारसमये अस्यति अन्तं
करोति वा पूर्णत्वाद्वा सदनत्वाद्वा पुरुषः । ' पूरणात्सदनाच्चैव
ततोऽर्सा पुरुषोत्तमः ' इति पञ्चमवेदे । साक्षादव्ययत्वेन स्वरूप
बोधेन पश्यति सर्वमिति साक्षी । ' साक्षादक्षरि संज्ञायाम् ' इति
पाणिनिवचनादिन्यत्ययः । क्षेत्रं शरीरं जानातीति क्षेत्रज्ञः ।
' आनो नपुमर्गे कः ' इति कर्मत्ययः । ' क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि '
इति भगवद्वचनात् । ' क्षेत्राख्यानि शरीराणि तेषां चैव यथागुखम् ॥
तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ' इति ब्रह्मपुराणे स

पूव । न क्षरतीत्यक्षरः । अश्नातेरश्नोतिर्वा सरप्रत्ययान्तस्य रूप-
मक्षर इति । एवकारात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरभेदः परमार्थतः ' तत्त्वमसि '
इत्यादि श्रुतेः । चकारान्वयावहारिको भेदः प्रसिद्धेरमान-
त्वात् ॥ १५ ॥

योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः ॥

नारसिंहवपुः श्रीमान्केशवः पुरुषोत्तमः ॥१६॥

योग इति । ' ज्ञानेन्द्रियाणि सर्वाणि निरुध्य मनसा सह ॥
एकत्वभावनायोगः क्षेत्रज्ञ परमात्मनोः ॥ ' तदवाप्यतया योगः ।
योगं विन्दन्ति विचारयन्ति जानन्ति लभन्त इति वा योगविद-
स्तेषां नेता ज्ञानिनां योगक्षेमवहनादिनेतियोगविदां नेता । प्रधानं
प्रकृतिर्माया पुरुषो जीवस्तयोरीश्वरः प्रधानपुरुषेश्वरः । (२०)
नरस्यावयवाः सिंहस्यावयवाश्च यस्मिंल्लक्ष्यन्ते तद्वपुर्यस्य स
नारसिंहवपुः । यस्य वक्षसि नित्यं वसति श्रीः स श्रीमान् । अभि-
रूपाः केशा यस्य स केशवः । ' केशाद्बोऽन्यतरस्याम् ' इति व प्रत्ययः
प्रशंसायाम् । ' यद्वा कश्च अश्च ईशश्च केशास्त्रिमूर्तयस्ते यद्वशेन
वर्तन्ते स वा केशवः । केशिवधाद्वा केशवः । ' यस्मात्त्व
यैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन ॥ तस्मात्क्षेत्रवनाम्ना त्वं लोके
ज्ञेयो भविष्यसि ॥ ' इति विष्णुपुराणे श्रीकृष्णं प्रति नारदवचनं ।
' पृषोदरादित्वाच्छब्दसाधुत्वकल्पना । पुरुषाणामुत्तमः पुरुषो-
त्तमः । अत्र ' न निर्धारणे ' इति षष्ठीसमासप्रतिषेधो न भवति ।
जात्याद्यनपेक्षयाऽसमर्थत्वात् । यत्र पुनर्जातिगुणक्रियोपेक्षया
पृथक्कियते तत्र समर्थत्वाभिप्रेयः प्रवर्तते । ' मनुष्याणां क्षत्रियः
शूतमः ' । ' गवां कृष्णा गौः संपन्नक्षीरतमा ' । ' अध्वगानां धाव-
ज्शीघ्रतमः ' इति अथवा पञ्चमीसमासः । तथाच भगद्वचनं
' यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च
प्रथितः पुरुषोत्तमः ' ॥ १६ ॥

सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ॥

सम्भवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुर्शिवः ॥१७॥

सर्वं इति । 'असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ॥ सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात्सर्वमेतं प्रचक्षते ॥' इति भगवद्व्यासवचनात्सर्वः । शृणाति सकलाः प्रजाः संहरति संहारयति वा शर्वः । निर्वैगुण्य-
तया शुद्धत्वाच्छिवः । स ब्रह्म स शिव इति अभेदादेशाच्छिवादिना
मभिर्हरिरेव स्तूयते । स्थिरत्वान्स्थाणुः । भूतानामादिकारणत्वादि-
तिभूतादिः । प्रलयेऽस्मिन्सर्वं निधीयत इति निधिः 'कर्मणाधि-
करणे च' इति किप्रत्ययः । स एव निर्धिर्विशिष्यते अव्ययोऽविन-
श्वरो निधिरित्यर्थः (३०) स्वेच्छया संप्रीचीनं भवनं यस्य स
संभवः । 'संभवामि युगे युगे' इति भगवद्वचनात् । 'तथा
दुष्टविनाशाय साधूनां रक्षणाय च ॥ स्वेच्छया संभवाम्येवं गर्भ-
दुःखं विवर्जितः' ॥ इति सर्वेषां भोक्तृणां फलानि भावयतीति
भावनः । सर्वफलदातृत्वं 'फलमेतदुपपत्तेः' इत्यत्र प्रतिपादितम् ।
प्रपञ्चस्याधिष्ठानत्वेन धारणादंर्ता । प्रकर्षेण महाभूतानि अस्मा-
ज्जायन्त इति प्रभवः । प्रकृष्टो भवो जन्मास्येति वा । सर्वासु
क्रियासु सामर्थ्यातिशयात्प्रभुः । निरुपाधिकमैश्वर्यमस्येति ईश्वरः
'एष सर्वेश्वर' इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

स्वयंभूः शम्भुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ॥

अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः ॥१८॥

स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः 'स एव स्वयमुद्भूतः' इति मानवं
वचनम् । येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स स्वयमिव भवतीति
स्वयंभूः 'परिभूः स्वयंभूः' इति मन्त्रवर्णात् । अथवा स्वयंभूः
परमेश्वरः । स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति सर्वदा न परतन्त्र इति 'पराधि-
क्षानि व्यतृणतस्वयंभूः' इति मन्त्रवर्णात् । शं सुखं भक्तानां भावयती-
ति शम्भुः । आदित्यमण्डलान्तस्थो हिस्मयः पुरुष आदित्यः । द्वाद-
शादित्येषु रिण्गुर्वा 'आदित्यानामहं रिण्गुः' इत्युक्तेः । अदिनेर-

खण्डिताया मद्या अयं पतिरिति वा । ' इयं वा अदितिः । महीं
 देवीं विष्णुपत्निम् ' इति श्रुतेः । यथादित्य एक एवानेकेषु जल-
 भाजनेषु अनेकवत्प्रतिभासते एवमनेकेषु शरीरेषु एक एवात्माने-
 कवत्प्रतिभासत इत्यादित्यसाधर्म्याद्वादित्यः । पुष्करेणोपमिते
 अक्षिणी यस्येति पुष्कराक्षः । (४०) महानूर्जितः स्वनः शङ्खः
 श्रुतिलक्षणो वा यस्येति महास्वनः । ' सन्महद् ' इत्यादिना
 समासे कृते ' आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ' इत्यात्वम् ।
 ' अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्गवेदो यजुर्वेद ' इत्यादि
 श्रुतेः । आदिर्जन्म निधनं विनाशस्तद्भयं यस्य न विद्यते सोऽना-
 दिनिधनः । अनन्तादिरूपेण विश्वं विभर्तीति धाता कर्मणां त-
 त्फलानां च विधाता । अनन्तादीनामपि धारकत्वाद्विशेषेण दधा-
 तीति वा । धातुरुत्तम इति नामैकं सविशेषणं सामानाधिकरण्येन
 सर्वधातुभ्यः पृथिव्यादिभ्य ऊत्कृष्टश्चिद्धातुरित्यर्थः । धातुर्विरि-
 ङ्चेत्कृष्ट इति वा । नामद्वयं वा कार्यकारणप्रपञ्चधारणाच्चिदेव
 धातुरुक्तः । सर्वेषामुत्कृष्टानामतिशयेन उद्गतत्वादुत्तमः ॥ १८ ॥

अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ॥

विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥ १९ ॥

शब्दादिरहितत्वान्न प्रत्यक्षगम्यः । नाप्यनुमानविषयः । त-
 द्वाप्यल्लिङ्गाभावात् । नाप्यनुमानसिद्धो निर्धर्मत्वेन सादृश्याभा-
 वात् । नाप्यर्थापत्तिग्राह्यस्तादृनानुपपद्यमानस्यासम्भवात् । नाप्य-
 भावगोचरो भावत्वेन संमतत्वात् । अभावसाक्षित्वाच्च पष्ठप्रमा-
 णस्य । नापि शास्त्रप्रमाणवेद्यः प्रमाणजन्यातिशयाभावात् । यद्येवं
 शास्त्रयोनित्वं कथमुच्यते । प्रमाणादिसाक्षित्वेन प्रकाशस्वरूपस्य-
 प्रमाणाविषयत्वे अध्यस्तात्तद्रूपनिवर्तकत्वं न शास्त्रप्रमाणत्वमित्य-
 प्रमेयः साक्षित्वात् । हृषीकाणीन्द्रियाणि तेषामीशः क्षेत्रज्ञरूपभाक् ।
 यदेन्द्रियाणि यस्य वशे वर्तन्ते स परमात्मा । यस्य वा सूर्यरूपस्य

चन्द्ररूपस्य जगत्पीतिकरा हृष्याः केशा रश्मयः हृषीकेशः पृषोदरा-
दित्वात्साधुत्वम् । तथोक्तं मोक्षधर्मे 'सूर्यचन्द्रमसौ शश्वदंशुभिः
केशसंज्ञितैः ॥ बोधयन्स्थापर्यन्तैव जगदुत्तिष्ठते पृथक् । बोधनात्स्था
पनाच्चैव जगतो हर्यणं भवेत् । अग्निष्टोमकृतेरेव कर्मभिः पांडुनन्द
न । हृषीकेशो महेशानो वरदो लोकभावनः ॥' इति । जगत्कारणं
पदं नाभौ यस्येति पद्मनाभः 'अजस्य नाभावाप्येकमर्पितम्' इति
श्रुतेः । अमराणां प्रभुरमरप्रभुः । विश्वं कर्म क्रिया क्रियत इति
जगत्कर्म विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्मा । विचित्रनिर्माणशक्तिमत्त्वादि-
श्वकर्मा त्वष्टा तत्सादृश्याद्वा (५०) मननान्मनुः 'नान्योऽतोऽस्ति
मन्ता' इति श्रुतेः । मन्त्रो वा प्रजापतिर्वा । संहारसमये सर्वभूत-
तनूकरणत्वाच्चष्टा तक्षतेस्तनूकरणार्थत्वाप्रत्ययः । अतिशयेन स्थूलः
स्थविष्ठः । पुराणः स्थविरः 'एकं ह्यस्य स्थविरस्य नाम' इति
श्रुतेः । वयोवचनो वा स्थिरत्वाद्ध्रुवः स्थविरो ध्रुव इत्येक-
मिदं नाम सविशेषणम् ॥ १९ ॥

अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः ।

प्रभूतम्रिककृन्धाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥ २० ॥

कर्मेन्द्रियेण गृह्यत इत्यग्राह्य इत्यर्थः 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते
अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः । शाश्वत्सर्वेषु कालेषु भवतीति
शाश्वतः 'शाश्वतं शिवमच्युतम्' इति श्रुतेः । 'कृषिर्भूवाचकः
शब्दो नश्च निर्गृतिवाचकः ॥ निष्णुस्तद्वाचयोगाच्च कृष्णो भवति
शाश्वत' इति व्यासवचनात्सच्चिदानन्दत्वात्कः कृष्णः । 'कृषामि
पृथिवीं पार्य भून्वा कार्णायसो हन्तः । कृष्णो वर्णश्च ये यस्मात्तस्मा-
त्कृष्णोऽहमस्मि ॥' इति वा कृष्णः । लोहिते आशिर्णा यस्य स
लोहिताक्षः । 'समागृणमो लोहिताक्ष' इति श्रुतेः । प्रत्यये भूतानि
नर्दयति दिनर्म्यानि प्रतर्दनः । शान्भर्यादिभिर्गुणैः संपन्नः प्रभूतः
(६०) ऊर्ध्वासोपव्यभेदेन निमृणां वक्रुधामपि धामेति त्रिकृष्णामेने-
वमिदं नाम । येन पुनानि यो वा पुनानि कृषिर्देवता या तत्परिणम् ।

‘पुवः संज्ञायाम्’ ‘कर्नरिचर्पिद्वचयोः’ इति भगवत्पाणिनिस्म-
रणादित्रयस्यः । ‘अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसन्ततिम् ॥
स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां मङ्गलं ब्रह्म तद्विदुः ॥’ इति विष्णुपुराणे
कल्याणरूपत्वान्मङ्गलम् । स सर्वभूतेभ्य उत्कर्षतरं मङ्गलमित्येक-
मिदं नाम सविशेषणम् ॥ २० ॥

ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः ॥
हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥ २१ ॥

सर्वभूतनियन्तृत्वादीशानः । प्राणान्ददाति चेष्टयतीति प्राणदः
‘कोट्येवान्यात्कः प्राण्यात्’ इति श्रुतेः । यद्वा प्राणान्कालात्मना द्यति
खण्डयतीति प्राणान्दापयतिगोचयतीति ददातिविलुनातीति वा प्राणदः ।
प्राणितीति प्राणः क्षेत्रज्ञः परमात्मा वा ‘प्राणस्य प्राणम्’ इति श्रुतेर्मु-
ख्यप्राणो वा । वृद्धतमो ज्येष्ठः । ‘ज्येच’ इत्यधिकारे ‘वृद्धस्य च’ इति
वृद्धशब्दस्य ज्यादेशविधानात् । मशस्यतमः श्रेष्ठः ‘मशस्यस्य थः’
इति आदेश विधानात् ‘प्राणो वाच ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च’ इति श्रुतेः
मुख्यप्राणो वा ‘ज्येष्ठश्च’ इत्यधिकरणसिद्धत्वात् । सर्वकारण-
त्वाद्वा ज्येष्ठः । सर्वातिशयत्वाद्वा श्रेष्ठः । ईश्वरत्वेन सर्वासां प्रजा-
नां पतिः प्रजापतिः । हिरण्यगर्भोऽन्नवर्तित्वाद्विरण्यगर्भः । विरि-
न्यात्मना वा हिरण्यगर्भः । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र’ इति श्रुतेः ।
(७०) भूर्गर्भो यस्य स भूर्गर्भः । मायाः श्रियो धवः पतिर्माधवः । मधु-
विद्यावयोऽयत्वाद्वा माधवः । ‘मौनाद्वचानाद्य योगाद्य त्रिद्वि-
भारत माधवम्’ इति व्यासवचनाद्वा माधवः । मधुनापानं दत्तं
सूदितयानिति मधुसूदनः । ‘कर्णमिश्रोद्भवं चापि मधुनापमहासुरम् ॥
ग्रामगोऽपचिर्नि कुर्वन्नयान पुरपोत्तमः ॥ तस्य तान वयादेव
देवदानयमानराः ॥ मधुसूदनमित्याहर्कस्यश्च जनार्दनम् ॥’
इति श्रुतेः ॥ २१ ॥

ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥
अनुत्तमो दुरार्धर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥२२॥

सर्वशक्तिमत्तया ईश्वरः । विक्रमः शौर्यं तद्योगादिक्रमी 'वनुर-
स्यास्तीति धन्वी । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । 'रामः शस्त्रभृतामहम् ।'
इति भगवद्वचनात् । मेधा बहुग्रन्थावधारणसामर्थ्यं सा यस्यास्तीति
मेधावी 'अस्मायामेधास्रजोविनिः' इतिपाणिनिवचनाद्विनिप्र-
त्ययः सलोपश्च । विचक्रमे जगद्विश्वं तेन विक्रमः । विना
गरुडेन पक्षिणा क्रमणाद्वा विक्रमः 'क्रमणात्क्रमहेतुत्वाद्वा क्रमो
विष्णुः' इति मनुवचनात् । अविद्यमान उत्तमो यस्मात्सोऽनुत्तमः
यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्' इति श्रुतेः । 'नत्वत्समोऽस्त्यभ्य
धिकः कुतोऽन्य' इति स्मृतेश्च (८०) दैत्यादिभिर्धर्षयितुं न
शक्यत इति दुरार्धर्षः । प्राणिनां पुण्यापुण्यात्मकं कृतं कर्म जाना-
तीति कृतज्ञः । पत्रपुष्पादिकं स्वल्पमपि प्रयच्छतो मोक्षं ददातीति
वा कृतज्ञः । पुरुषभक्त्यः कृतिः क्रिया च हिंसा वा कृतिः सर्वा-
त्मकत्वात्क्रियाधारकत्वेन लक्ष्यते । कृतेति वा कृतिः । स्वमहि-
म्नि प्रतिष्ठितत्वादात्मवान् 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महि-
म्नि' इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः ॥

अहः संवत्सरोः व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥२३॥

सुराणां देवानां शोभनदातृणां वा ईशः । आर्तानामार्तिहरत्वा
च्छरणम् । परमानन्दरूपत्वाच्छर्म । विश्वस्य कारणत्वाद्विश्वरेताः
सर्वाः प्रजा यत्सकाशादुद्भवन्तीति स प्रजाभवः । प्रकाशरूपत्वा-
दहः । (९०) कालात्मना स्थितो विष्णुः संवत्सर इत्युक्तः । व्या-
लद्रुहीतुमशम्यत्यत्वाद्व्यालः । प्रतीतिः प्रज्ञा प्रत्ययः 'प्रज्ञानं
ब्रह्म' इति श्रुतेः सर्वदर्शनात्मकान्यक्षीणि यस्य स सर्व-
दर्शनः ॥ २३ ॥

अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादिरच्युतः ।
 वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः ॥ २४ ॥

न जायत इत्यजः 'न जातो न जनिष्यते' इति श्रुतेः । 'न हि जातो न जायेऽहं न जनिष्टः कदाचन ॥ श्रेष्ठज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहं मजः स्पृतः ॥' इति महाभारते । सर्वेषामीश्वराणामीश्वरत्वात्सर्वेश्वरः 'एष सर्वेश्वर' इति श्रुतेः । नित्यनिष्पन्नरूपत्वात्सिद्धः सर्ववस्तुषु संविद्रूपत्वाभिरतिशयत्वात्कल्परूपत्वाद्वा सिद्धिः । स्वर्गादीनां विनाशित्वादकल्परूपम् । सर्वभूतानामादिकरणत्वात्सर्वादिः । स्वरूपसामर्थ्यान्न च्यवते न च व्यवाशिष्यत इत्यच्युतः । 'शाश्वतं शिष्यमच्युतम्' इति श्रुतेः । तथा च भगवद्ब्रह्म 'यस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा' ॥ इति (१००) नाम्नां शतमार्थं विवृतम् । विश्वं, परमात्मा, नारसिंहवपुः, संभवो, महास्वनो, मनुः, त्रिककुब्जाम, भृगुर्भो, दुराधरो, संवत्सरः । वर्षगात्सर्वकामानां धर्मो वृषः । कात् तोयाद्भूमिपापदिनि कपिर्वराहः । वृषस्यान्कापिरूपत्वात् वृषाकपिः । 'कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ॥ तस्माद्वृषाकपिं ब्राह्मणद्वयो मां प्रजापतिः ।' इति महाभारते । इयानिनि मर्तुं परिच्छेदं न शक्यते आत्मा अस्पृश्यमेवास्मा । सर्वमव्ययमिनिर्गतः सर्वयोगविनिःसृतः । 'असद्गोचरं पुण्य' इति श्रुतेः । नानाभाष्योक्तार्योगादवगमन्याद्वा सर्वयोगविनिःसृतः ॥ २४ ॥

रूपत्वात्परमात्मा सत्यः ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इति श्रुतेः ।
 मूर्तामूर्तात्मकत्वाद्वा ' सच्चत्यच्च अभवत् ' इति श्रुतेः । सदिति
 प्राणोऽस्तीत्यन्नं यमिति दिवाकरस्तेन प्राणान्नादित्यरूपत्वाद्वा
 सत्यः । सम आत्मा मनो यस्य रागद्वेषादिभिरदूषितः स
 समात्मा । ' सम आत्मेति विद्यात् ' इति श्रुतेः सर्वैरप्यर्थजातैः
 परिच्छिन्नो मितः सर्वैरपरिच्छिन्नोऽमित इत्यसंमितो वा सर्वविका-
 ररहितत्वात्समः । मया लक्ष्म्या सहवर्तत इति वा समः । पूजितः
 स्तुतः संस्पृष्टो वा सर्वफलं ददाति न वृथा करोतीत्यमोघः ।
 अवितथसंकल्पाद्वा ' सत्यसंकल्प ' इति श्रुतेः । (११०) हृदयस्थं
 पुण्डरीकमश्रुते तत्रोपलक्षित इति पुण्डरीकाक्षः । ' हृत्पुण्डरीकं
 पुरमध्यसंस्थम् ' इति श्रुतेः । पुण्डरीकाकारे उभे अक्षिणी अस्मेति
 वा । धर्मलक्षणं कर्म यस्येति स वृषकर्मा । धर्मार्थमाकृतिः शरीर-
 यस्येति स वृषाकृतिः ' धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे '
 इति भगवद्वचनात् ॥ २५ ॥

रुद्रो बहुशिरा वभुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ॥

अमृतः शाश्वतस्थाणुर्वरारोहो महातपाः ॥ २६ ॥

संहारकाले प्रजाः संहरन्तोदयतीति रुद्रः । रुतं राति ददाती-
 ति वा रुद्रः रुदुःखं कारणं वा द्रावयतीति वा रुद्रः ' रुद्रमित्युच्यते
 तस्माच्छिर्व परमकारणम् ' इति ङिङ्गपुराणवचनात् । वभूनि
 शिरांस्यस्येति बहुशिराः ' सहस्रशीर्षा ' इति श्रुतेः । विभर्ति
 लोकानिति वभुः । विश्वस्य कारणत्वाद्विश्वयोनिः । शुचीनि
 श्रवांसि नामानि श्रवणीयान्यस्येति शुचिश्रवाः । न विद्यते मृतं
 मरणमस्येति अमृतः ' अजरोऽमर ' इति श्रुतेः ॥ शाश्वतश्चासां
 स्थाणुयेति शाश्वतस्थाणुः । (१२०) वर आरोहोऽङ्गो यस्येति
 वरारोहः । वरमारोहणं यस्मिन्निति वा । आम्बुदानां पुनरावृत्यसम्भ-
 वात् ' न स पुनरावर्तते ' इति श्रुतेः । ' यं प्राप्य न निर्वर्तन्ते

तद्धाम परमं मम ' इति भगवद्वचनान् । गहत्सृज्यविषयं ज्ञानमस्येति
महातपाः ॥ २६ ॥

सर्वगः सर्वविद्वानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥

वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित्कविः ॥ २७ ॥

सर्वत्र गच्छतीति सर्वगः । कारणत्वेन व्याप्तत्वात् । सर्वत्र सर्वं
वेत्ति विन्दतीति वा सर्ववित् । भातीति भानुः । ' तमेव भान्त-
मनुभाति सर्वम् ' इति श्रुतेः ' यदादित्यगतं तेज ' इत्यादि
स्मृतेश्च । सर्वविच्चासौ भानुश्च सर्वविद्वानुः । विष्वगव्ययं सर्व
इत्यर्थे । विष्वगश्चन्ते पलायन्ते दैत्यसेना यस्य रणोद्योगमात्रेणेति
विष्णक्सेनः । जनानर्दयति हिनस्ति नरकादीन्गमयतीति वा जनैः
पुरुषार्थमभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणं याच्यत इति जनार्दनः ।
वेदयतीति वेदः । ' तेषामेवानुक्रम्यार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भास्वता ' इति भगवद्वचनात् ।
सर्वे वेदाः सर्वविद्याः सशास्त्राः सर्वे यज्ञाः सर्व ईज्यश्च कृष्णः ।
विदुः कृष्णः ब्राह्मणास्तस्वतो ये तेषां राजन्सर्वयज्ञाः
समाप्ताः ॥ ' इति महाभारते । वेदे विद्यते इति वेदवित् ।
अव्यङ्गो ज्ञानादिभिः परिपूर्णोऽविकल इत्युच्यते । व्यङ्गो व्यक्तिर्न
विद्यत इत्यव्यङ्गो वा ' अव्यक्तोऽयम् ' इति भगवद्वचनात् । वेदा
अङ्गभूता यस्य स वेदाङ्गः । (१३०) वेदान्विचारयतीति वेद-
वित् । क्रान्तदर्शी कविः सर्वदृक् ' नान्यतोऽस्ति द्रष्टा ' इति श्रुतेः ।
' कविर्मनिषी ' इति मन्त्रवर्णात् ।

लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः ॥

चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ २८ ॥

लोकानध्यक्षयतीति लोकाध्यक्षः । सर्वेषां लोकानां प्राधान्येनोप-
द्रष्टा । लोकापालादिसुराणामध्यक्षः सुराध्यक्षः । धर्माधर्मौ साक्षा-
दीक्षतेऽनुरूपं फलं दातुं तस्माद्धर्माध्यक्षः । कृतश्च कार्यरूपेण अ-

कृतश्च कारणरूपेणेति कृताकृतः । सर्गादिषु पृथक् पृथग्विभूतय-
श्चतस्रः सन्त्यस्येति चतुरात्मा ' ब्रह्मदक्षादयः कालस्तथैवाखिलज-
न्तवः॥ विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः । विष्णुर्मन्वादयः कालः
सर्वभूतानि च द्विज ॥ स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः ॥
रुद्रः कालोऽन्तकाद्याश्च समस्तार्थैव जन्तवः । चतुर्धा प्रलयार्थैता
जनार्दनविभूतयः ॥ ' इति विष्णुपुराणे । ' व्यूढात्मानं चतुर्धा
वै बामुदेवादिमूर्तिभिः ॥ सृष्ट्यादीन्प्रकरोत्येष विश्रुतात्मा जना-
र्दनः ॥ ' इति व्यासवचनाच्चतुर्व्यूहः । दंष्ट्राश्चतस्रोऽस्येति चतुर्दंष्ट्रे
नृसिंहविग्रहः । यद्वा सादृश्याच्छृङ्गदंष्ट्रेत्युच्यते ' चत्वारि शृङ्गा '
इति श्रुतेः । चत्वारो भुजा अस्येति चतुर्भुजः ॥ (४०) ॥ २८ ॥

भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ॥
अनघो विजेया जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥ २९ ॥

प्रकाशैकरसत्वाद्भ्राजिष्णुः । भोज्यरूपतया प्रकृतिर्माया
भोजनमुच्यते । पुरुषरूपेण तां भुनक्तीति भोक्ता । हिरण्याक्षादी-
न्सहते अभिभवतीति सहिष्णुः । हिरण्यगर्भरूपेण जगदादावुत्पद्य-
ते स्वयमिति जगदादिजः । न विद्यतेऽघमस्येति अनघः ' अप-
हतपाप्मा ' इति श्रुतेः । विजयते ज्ञानवैराग्यैश्वर्यादिभिर्गुणैर्विश्व-
मिति विजयः । यतो जयत्यतिशयेन स्वभावतोऽतो जेता । विश्व-
श्चासां योनिश्चेति विश्वयोनिः । पुनः पुनः शरीरेषु वसति क्षेत्रह-
रूपेणेति पुनर्वसुः ॥ २९ ॥

उपेंद्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरुर्जितः ॥

अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ३०

इंद्रमुपगतोऽनुजत्वेनेत्युपेंद्रः । यद्वा उपरि इन्द्र उपेंद्रः ' ममो-
परि योऽनेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः ॥ उपेंद्र इति कृष्ण त्वां
गास्पन्ति भुवि देवताः ॥ ' इति हरिर्विन्दे । बालिं वामनरूपेण

याचितवानिति वामनः । संभजनीय इति वा ' मध्ये वामनमासीनं
 विश्वेदेवा उपासते ' इति मन्त्रवर्णात् । स एव जगन्नयं क्रममाणः
 प्रांशुरभूदिति प्रांशुः । ' तोये तु पतिते हस्ते वामनोऽभूदवामनः ॥
 सर्वदेवपर्यं रूपं दर्शयामास वै मधुः ॥ ' मधुः पादौ द्यौः शि-
 रश्चास्य चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ॥ ' इत्यादि विश्वरूपं दर्शयित्वा
 ' तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे ॥ नभः प्रक्रममाण-
 स्य नाभ्यान्तौ समवस्थितौ ॥ ' इति प्रांशुत्वं दर्शयति हरिवंशे ।
 न मोघं चेष्टितं यस्य सोऽमोघः । स्मरतां स्तुवतामर्चयतां च पाव-
 नत्वाच्छुचिः ' अस्य स्पर्शश्च महाच्छुचिः ' इति मन्त्रवर्णात् ।
 बलप्रकर्षशालित्वाद्भूजितः । अतीत्येन्द्रं स्थितो ज्ञानैश्वर्यादिभिः
 स्वभावसिद्धैरित्यतीन्द्रः । सर्वेषां प्रकृतिसंग्रहात्संग्रहः । सृज्यरूप-
 त्यात्सर्गहेतुत्वाद्वा सर्गः । एकरूपेण जन्मादिरहिततया धृत आत्मा
 येन स धृतात्मा । (१६०) स्वेषु स्वेष्वधिकारेषु मजा नियमय-
 तीति नियमः । अन्तर्यच्छतीति यमः ॥ ३० ॥

वेद्यो वैद्यः सदायोगी वीरहा माधवो मधुः ॥

अर्तीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ॥ ३१ ॥

निःश्रेयसाधिभिर्वेदनाहृत्वाद्देवः । सर्वविद्यानां वेदितृत्वाद्देवः ।
 सदा आविर्भूतस्वरूपत्वात्सदायोगी । धर्मत्राणाय वीरानसुरान्म-
 न्यन्हन्तीति वीरहा । माया विद्यायाः पतिर्माधवः ' मा विद्या च
 हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् ॥ तस्मान्माधवनामासि धवः
 स्वामीति शब्दितः ॥ ' इति हरिवंशे । यथा मधु परां प्रीतिमुत्पा-
 दयति अयमपि तथेति मधुः । शब्दादिरहितत्वादिन्द्रियाणामविषय
 इत्यतीन्द्रियः ' अशब्दमस्पर्शम् ' इति श्रुतेः । मायादीनामपि
 मायाकारित्वान्महामायः ' मम माया दुरत्यया ' इति भगवद्ब्रह्म-
 (१७०) जगदुत्पत्तिस्थितिलयार्थमुद्युक्तत्वान्महोत्साहः । बलिना-
 मपि बलवत्त्वान्महाबलः ॥ ३१ ॥

महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः ॥
अनिर्देश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिधृक् ॥३२॥

बुद्धिमतापि बुद्धिमत्त्वान्महाबुद्धिः । महदुत्पत्तिकारणमविद्याल-
क्षणं वीर्यमस्येति महावीर्यः । महती शक्तिः सामर्थ्यमस्येति महाशक्तिः
महती द्युतिर्वाङ्माभ्यन्तरा वास्येति महाद्युतिः 'स्वयंज्योतिश्च'
इति श्रुतेः । 'ज्योतिषां ज्योतिः' इत्यादेश्च । इदं तदिति निर्देष्टुं
यन्न शक्यते परस्मै असंवेद्यत्वात्तदनिर्देश्यं वपुरस्येति अनिर्देश्यवपुः ।
ऐश्वर्यलक्षणा समग्रा श्रीर्यस्य स श्रीमान् । सर्वैः प्राणिभिरमेया
बुद्धिरात्मा यस्य सोऽमेयात्मा । महान्तमद्रिं गिरिं मन्दरं गोवर्द्धनं
च अमृतमधने गोरक्षणे च धृतवानिति महाद्रिधृक् । पान्तोऽ-
यम् । (१८०) ॥ ३२ ॥

महेष्वासो महीभर्ता श्रीनिवासः सतां गतिः ॥
अनिरुद्धः सुरानन्दो गोविन्दो गोविदां पतिः ३३

महानिष्वास इषुक्षेपो यस्य स महेष्वासः । एकार्णवां प्लुतां
महीं च बभारेति महीभर्ता । यस्य वक्षस्पनपायिनी श्रीर्वसति स
श्रीनिवासः । सतां वेदिकानां पुरुषार्थसाधनहेतुः सतां गतिः । न
केनापि प्रादुर्भवेण निरुद्ध इत्यनिरुद्धः । सुरानानन्दयतीति सुरानन्दः ।
'नष्टां वै धरणीं पूर्वमविदं वै गुहागताम् ॥ गोविन्द इति तेनाहं
देवर्षाभिर्गपद्रुतः ॥' इति मोक्षार्पयचनाद्गोविन्दः । 'अहं किञ्चिद्गो-
देवानां त्वं गवाभिद्रतां गतः ॥ गोविन्द इति त्वास्मत्त्वां स्तोप्य-
न्ति भुरि शाश्वतम् ॥' 'गौरेषां भवनो वाणीं तां च विन्दयते
भवान् ॥ गोविन्दस्तु ततो देवमुनिभिः कथ्यते भवान् ॥' इति
च हरिवंशे । गौराणीं तां विन्दन्तीति गोविन्दः तेषां परिनिर्गमेणेति
गोविदां पतिः ॥ ३३ ॥

मरीचिर्दमनो हंसः सुवर्णो भुजगोत्तमः ॥ हिर-
ण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ ३४ ॥

तेजस्विनामपि तेजस्वित्वान्मरीचिः । ' तेजस्तेजस्विनामहम् ' इति भगवद्वचनात् । स्वाधिकारात्प्रमाद्यन्तीः प्रजा दमयितुं शील-
मस्य वैवस्वतादिरूपेणेति दमनः (१९०) ' अहं स ' इति
तादात्म्यभावितः संसारभयं इन्तीति हंसः । पृषोदरादित्वाच्छब्द-
साधुत्वम् । हन्ति गच्छति सर्वशरीरेष्विति वा हंसः ' हंस शुचिपत् ' इति
मन्त्रवर्णात् । शोभनधर्माधर्मरूपपर्णत्वात्सुपर्णः ' द्वासुपर्णा ' इति
मन्त्रवर्णात् । शोभनं पर्णं यस्येति वा सुपर्णः । ' सुपर्णः पत-
तामस्मि ' इति भगवद्वचनात् । भुजेन गच्छतामुत्तमो भुजगोत्तमः ।
हिरण्यमिव कल्याणा नाभिरस्येति हिरण्यनाभः । बदरिकाश्रमे नर-
नारायणरूपेण शोभनं तपश्चरतीति सुतपाः ' मनसश्चेन्द्रियाणां च
हंकाउयं परमं तप ' इति स्मृतेः । पद्ममिव सुवर्तुला नाभिरस्येति ।
हृदयपद्मस्य नाभौ मध्ये प्रकाशनाद्वा पद्मनाभः । पृषोदरत्वात्साधु-
त्वम् । प्रजानां मतिः प्रजापतिः ॥ ३४ ॥

अमृत्युः सर्वदुर्क्सहः सन्धाता सन्धिमान्स्थिरः ॥

अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा ॥ ३५ ॥

मृत्युर्विनाशस्तद्वेतुर्वा यस्य न विद्यत इत्यमृत्युः । प्राणिनां
वृत्ताकृतं सर्वं पश्यति स्वाभाविकेन बोधेनेति सर्वदृक् । दिनस्तीति
सिंहः पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । (२००) इति नाम्नां द्वितीयं
शनं विवृतम् । वृषाकपिः, पुण्डरीकाक्षो, वरारोहो, वेदविद् । भ्राजि-
ष्णु, रूपेन्द्रो, नियमो, महोत्साहो, महेश्वासो, हंसः । कर्मफलैः
पुरुषान्सन्धत्त इति सन्धाता । फलभोक्ता च स एवेति सन्धिमान् ।
सदैकरूपत्वात्स्थिरः । अजति गच्छति क्षिपति इति वा अजः ।
मर्षितुं सोढुं दानवादिभिर्न शक्यत इति दुर्मर्षणः । श्रुतिस्मृत्यादि-
भिः सर्वेषामनुशिष्टिं करोतीति शास्ता । विशेषेण श्रुतो येन सत्य-

ज्ञानादिलक्ष भात्मास्तो विश्रुतात्मा ।-सुरासीणां निहन्तृत्वा-
त्सुरारिहा । २९ ॥

गुरुर्गुणमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ॥

निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः ॥३६॥

सर्वविद्यानामुपदेष्टृत्वात्सर्वेषां जनकत्वाद्वा गुरुः । विरिञ्च्या-
दीनामपि ब्रह्मविद्यासंभेदायकत्वादुक्तमः 'यो ब्रह्माणम्' इति
मन्त्रवर्णात् । (२१०) धाम ज्योतिः 'नारायणः परो ज्योतिः'
इति मन्त्रवर्णात् । सर्वकामानास्पदत्वाद्वा धाम 'परं ब्रह्म परं धाम'
इति श्रुतेः । सत्यलक्षणधर्मरूपत्वात्सत्यः 'तस्मात्सत्यं परमं
चक्षन्ति' इति श्रुतेः । सत्यस्य सत्यमिति वा सत्यः 'प्राणा वै
सत्यं तेषां वै सत्यम्' इति श्रुतेः । सत्यः अविचयः पराक्रमो
यस्य स सत्यपराक्रमः । निमोलिते यतो नेत्रे योगनिद्रयातो निमि-
षः । नित्यमबुद्धस्वरूपत्वादनिमिषः । पत्यस्वरूपतया वा आत्म-
रूपतया वा अनिमिषः ॥ भूततन्मात्ररूपां वैजयन्त्यारूपां स्रजं
नित्यं विभर्तीति स्रग्वी । वाचो विद्यायाः पतिर्वाचस्पतिः । सर्वा-
र्थविषया धीर्बुद्धिरस्येत्युदारधीरीति पदद्वयमेकं नाम ॥ ३६ ॥

अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमात्रयायो नेता समीरणः ॥

सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥३७॥

अग्रं विप्रकृष्टं पदं नयति मुमुक्षुमित्यग्रणीः । भूतग्रामस्य नेतृ-
त्वाम्नामणीः । श्रीः कान्तिः सर्वातिशायिनी अस्येति श्रीमान्
(२१०) प्रमाणानुग्राहको भेदकरस्तर्को न्यायः । जगद्यन्त्रनि-
र्वाहको नेता । श्वसनरूपेण भूतानि चेष्टयतीति समीरणः । सहस्राणि
मूर्दानो अस्येति सहस्रमूर्दा । विश्वस्य आत्मा विश्वात्मा । सहस्रा-
ण्यशीष्पशाणी च यस्य सहस्राक्षः । सहस्राणि पादा अस्येति स-
हस्रपात् 'सहस्रग्रीर्षो गुरुपः सहस्राक्षः सहस्रपात्' इति श्रुतेः ॥ ३७ ॥

आवर्तनो निवृत्तात्मा संवृत्तः संप्रमर्दनः ॥

अहःसंवर्तको बन्धिरानिलो धरणीधरः ॥ ३८ ॥

आवर्तयितुं शीलमस्येत्यावर्तनः । संसारबन्धान्निवृत्त आत्मा स्वरूपमस्येति । निवृत्तात्मा । आच्छादिकयाविद्यया संवृतत्वात्संवृतः । (२३०) सम्यक्प्रमर्दयतीति रुद्रकालाद्याभिर्विभूतीभिरीति संप्रमर्दनः । सम्यगन्हां प्रवर्तनात्सूर्योऽहःसंवर्तकः । वहनाद्वन्धिः । अनादानादनिलः । श्लेषदिग्गजादिरूपेण वराहरूपेण वा धरणीं धत्ते, इति धरणीधरः ॥ ३८ ॥

सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृग्विश्वभुग्विभुः ॥

सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जन्हुर्नारायणो नरः ॥ ३९ ॥

शोभनः प्रसादोऽस्येति अपचारवतां शिशुपालादीनामपि मोक्षमदानृत्वादिति सुप्रसादः । रजस्तमोभ्यामकलुषित आत्मांतःकरणं यस्येति । करुणाद्रिस्वभावत्वाद्वा प्रसन्नात्मा । कारुणिक इत्यर्थः । विश्वं धृत्वानिति विश्वधृक् । विश्वं भुङ्क्ते भुनक्ति पालयतीति वा विश्वभुक् । (२४०) हिरण्यगर्भादिरूपेण विविधं भवतीति विभुः 'नित्यं विभुम्' इति मन्त्रवर्णात् । सत्करोति पूजयतीति सत्कर्ता । पूजितैरपि पूजितः सत्कृतः । न्यायमवृत्ततया साधुः । साधयति साध्यमेदानुपादानात्साध्यमात्रसाधको वा । जनान्संहारसमयेऽपन्हुतेऽपनयतीति जन्हुः । जहात्यविदुषो भक्ता-
नयति परं पदमिति वा । नर आत्मा ततो जातान्याकाशादीनि नाराणि कार्याणि तानि कारणात्मना व्याप्नोत्यतश्च तान्यपनमस्येति नारायणः 'यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ अन्तर्बहि-
श्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥' इति मन्त्रवर्णात् । 'नरा-
ज्जातानि तन्त्रानि नाराणीति ततो विदुः ॥ तान्येव चापनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ।' इति महाभारते । नराणांमपनत्वात्प्रम्य

इति वा ' यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ' इति श्रुतेः । ' नाराणामयनं
यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृतः ' इति ब्रह्मवैवर्तात् । ' आपो नारा
इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः
स्मृतः । ' इति मनुवचनाद्वा नारायणः । ' नारायणाय नम इत्य-
मुमेव सत्यं संसारघोरविषसंहरणाय मन्त्रम् । शृण्वन्तु भव्यमतयो
यतयोऽस्तरागा उर्ध्वस्तरामुपदिशाम्यहमूर्ध्वबाहुः । ' इति नरसिंह
पुराणे । ' नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातन ' इति
व्यासवचनात् ॥ ३९ ॥

असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः ॥

सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ४०

यस्मिन्संख्या नामरूपभेदादि न विद्यते सोऽसंख्येयः । अप्रमेय
आत्मा स्वरूपमस्येत्यप्रमेयात्मा । अतिशेते सर्वमतो विशिष्टः ' वि-
श्वतः परमं नित्यम् ' इति श्रुतेः । (२५०) शिष्टं शासनं तत्क-
रोतीति शिष्टकृत् । शिष्टान्करोति पालयतीति वा सामान्यवचनो
धानुर्विशेषवचनो दृष्टः ' कुरु काष्ठानि ' इत्याहरणे यथा तद्वदिति
शिष्टकृत् । निरञ्जनः शुचिः । सिद्धो निवृत्तः अर्थ्यमानोऽर्थोऽ-
स्येति सिद्धार्थः ' सत्यकाम ' इति श्रुतेः । सिद्धो निष्पन्नः संक-
ल्पोऽस्येति सिद्धसंकल्पः ' सत्यसंकल्प ' इति श्रुतेः । सिद्धिफलं
कर्तव्यः स्वाधिकारानुरूपतो ददातीति सिद्धिदः । सिद्धेः साधक-
त्वासिद्धिसाधनः ॥ ४० ॥

वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदरः ॥

वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ॥ ४१ ॥

वृषो धर्मः पुण्यं तदेवाहः प्रकाशसाधर्म्याद्वा दशाहमभृतिर्वृषाहः ।
सोऽस्यास्तीति वृषाही । वृषाह इत्यत्र ' राजाहः सखिभ्यष्टृच् ' इति
समासान्तष्टृचत्ययः । वर्पन्त्येष भक्तेभ्यः कायाभिति वृषभः ।

यास्केनोक्तं 'विष्णुर्विचक्रमणात्' इति विष्णुः । वृषरूपाणि सोपान
पर्वाण्याहुः परं घामारूख्योरित्यतो वृषपर्वा (२६०) प्रजा व-
र्षति चोदरं तस्येति वृषोदरः । वर्षयतीति वर्षनः । प्रपंचरूपेण
वर्षत इति वर्षमानः । इत्थं वर्द्धमानोऽपि पृथगेववातिष्ठत इति
विविक्तः । श्रुतयः सागररूपे निधीयन्त इति श्रुतिसागरः । ४१ ।

सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ॥

नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥४२॥

शोभना भुजा जगद्रक्षाकरा यस्येति सुभुज । पृथिव्यादीन्वपि
धारकाण्यन्यैर्यारयितुमशक्यानि धारयन्न केनचिद्धारयितुं शक्य इति
दुर्धरः । दुःखेन ध्यानसमये मुमुक्षुभिर्हृदयेधायित इति वा दुर्धरः ।
पतो निस्तृता ब्रह्ममयीवाक्तस्माद्वाग्मी । महान्वाताविन्द्रश्च महेन्द्रः
ईश्वराणामसीश्वरः । वसु धनं ददातीति वसुदः 'अन्नादो वसुदान'
इति श्रुतेः । (२७०) । दीयमानं तद्वस्वपि स एवेति वा वसुः ।
आच्छादयत्याग्नमाययेति वा वसुः । अन्तरिक्ष एव वसति भास्कर
इत्यसाधारणेन वसनेन वा वसुः 'वसुरन्वारिससद्' इति श्रुतेः ।
एकं रूपं न विद्यत इति नैकरूपः 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप
ईयते' इति श्रुतेः । 'ज्योतीषि रूप' इत्यादिस्मृतेश्च । बृहन्मह-
द्बुधातलं विश्वद्वाराहारिरूपमस्येति बृहद्रूपः । शिपयः पञ्चवस्तेषु
प्रतिष्ठते पञ्चरूपेणेति शिपिविष्टः 'यज्ञो वै विष्णुः । पञ्चवः शिपिर्य-
ज्ञ एव पशुषु प्रतिष्ठति' इति श्रुतेः । शिपयो रश्मयस्तेषु निविष्ट
इति वा । 'शैत्याच्छशयन्योगाच्च शीति चारि प्रचक्षते ॥ तत्पा-
नादुक्षणाधैव शिपयो रश्मयो मताः ॥ तेषु प्रवेशादिभेशः शिपि-
विष्ट इहोच्यते ।' सर्वेषां प्रकाशनशीलत्वात्प्रकाशनः ॥ ४२ ॥

ओजस्तेजोद्युतिधरः प्रकाशात्मा मता ॥४३॥

ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥४३॥

ओजः प्राणबलं तेजः शीर्षादयो गुणाः द्युतिर्दीप्तिस्ता धारयती

स्योजस्तेजोद्युतिधरः । अथवा ओजस्तेज इति नामद्वयं ' वलं बल-
वतां चाहं तेजस्तेजस्विनामहम् ' इति भगवद्वचनात् । ज्ञानलक्षणा-
दीप्तिं धारयतीति द्युतिधरः । प्रकाशस्वरूप आत्मस्थि स प्रका-
शात्मा । सवित्रादि विभूतिभिर्विश्वं प्रतापयतीति प्रतापनः । (८०)
धर्मज्ञानवैराग्यादिभिरुपेतत्वाद्वृद्धः । स्वष्टमुदात्तमोकारलक्षणमस्येति-
स्पष्टाक्षरः । ऋषयजुः सामलक्षणो मन्त्रः । मन्त्रवाच्यत्वाद्वा मन्त्रः
संसारतापतिमांशुतापतापितचेतसां चन्द्रांशुरिवाल्हादकरत्वाच्चन्द्रां-
शुः । भास्करद्युतिसाधर्म्याद्भास्करद्युतिः ॥ ४३ ॥

अमृतांशुर्द्रवो भानुः शशविन्दुः सुरेश्वरः ॥

औषधं जगतःसेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ४४ ॥

अमृतांशुश्चन्द्रोऽमृतमथने तस्योद्भवो यस्मात्सोऽमृतांशुर्द्रवः॥ भाती-
ति भानुः ' तमेव भान्ममनुभातिसर्वम् ' इति श्रुतेः । शशइव
विन्दुर्लाङ्घनमस्यति शशविन्दुश्चन्द्रः । तद्वत्प्रजाः पुष्पातीति
शशविन्दुः ' पुष्पाणि चौपरीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मक ' इति
भगवद्वचनात् । सुराणां देवानां शोभनदातृणां चेश्वरः सुरेश्वरः ।
संसाररोगभेषजत्वादीपयम् । जगतां समुत्थारणहेतुत्वादसंभेदक
रत्नाद्वा सेतुवद्दर्णाश्रमादीनामितिजगतःसेतुः ' स एव सेतुर्वि-
धारण एषां लोभानामसंभेदाय ' इति श्रुतेः । सत्या अवितया
धर्मज्ञानादयो गुणाः पराक्रमश्च यस्य स सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ४४ ॥

भूतभक्ष्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः ।

कामहा कामकृत्कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः ॥ ४५ ॥

भूतभक्ष्यभवन्तां भूतग्रामाणां नायस्त्वर्ग्यच्यते तानुपगतति तेषा-
मीष्टे शान्तीति वा भूतभक्ष्यमवन्नाथः । (३००) इति नाम्नांतृ-
तीयं शतं स्मृतम् । पवन इति पवन ' पवनः पवनामास्मि ' इति
भगवद्वचनात् । पावयतीति पावनः ' भीषाम्पाद्वानः परते ' इति
श्रुतेः । भानान्त्राणानामन्वेन गृणीति जीरोऽनलः । नाश्रतीति

अलतेर्गान्धर्वाचिनो नम्र्वाद्वा 'अगन्धर्वसम्' इति श्रुतेः । अलं
पर्याप्तमस्य न विद्यत इति वा । अनित्यनेन लोको वाऽनलः । का-
मान्दन्ति मुमुक्षुणां भक्तानामिति कामहा ॥ कामिनां कामान्करो-
तीति कामकृत् । कामः प्रद्युम्नस्तस्य जनकत्वाद्वा । अभिरूपतमः
कान्तः । काम्यते पुरुषार्थकांक्षिभिरितिकामः । भक्तेभ्यः कामान्म-
र्कपेण ददातीति कामप्रदः । प्रकपेण भवनात्प्रभुः ॥ ४५ ॥

युगादिकृद्युगावर्तो नैकमायो महाशनः ॥

अदृश्यो व्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित् ॥ ४६ ॥

युगादेः कालभेदस्य कर्तृत्वाद्युगादिकृत् । युगादीनामारम्भं
करोतीति वा युगादिकृत् । (३१०) युगानि कृतादीन्यावर्तय-
तीति कालात्मना तस्माद्युगावर्तः । नैका माया विद्यते बह्वीर्माया ब-
ह्वीति नैकमायः । 'नलोपो नजः' इति नकारल्येपो न भवति ।
अकारानुबन्धगदितस्यापि नकारस्य प्रतिषेधवाचिनो विद्यमानत्वान् ।
कल्पान्ते सर्वप्रसन्नान्महदशनमस्येति महाशनः । सर्वेषां युद्धीन्द्रि-
याणामगम्पोऽदृश्यः । स्थूलरूपेण व्यक्तं स्वरूपमस्येति व्यक्तरूपः
सुरारीणां सहस्राणि जयतीति सहस्रजित् । सर्वाणि भूतानि युद्ध-
श्रीडादिषु सर्वत्र अचिन्त्यजक्तितया जयतीत्यनन्तजित् । ४६ ।

इष्टे विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखंडी नहुषो वृषः ॥

क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता विश्वबाहुर्महीधरः ॥ ४७ ॥

परमानन्दकव्येन प्रिय इष्टः । यत्रेन पूजित इति वा इष्टः ।
सौख्यमन्त्रार्थमित्येन विशिष्टः । निष्ठानां विदुषामिष्टः निष्टेष्टः ।
निष्ठा इष्टा भव्येति वा निष्टेष्टः । 'प्रियो हि शानिनोऽप्यर्थमदं
मयं यम प्रियः' इति भगवद्वचनान् । निष्ठेष्टिष्टः पूजित इति वा
निष्टेष्टः । निष्कण्डः कण्डापोऽन्धकारोऽस्येति निष्कण्डो । गोपरेण परो
यतः । नदनि भूतानि माययाऽनो नहुषः । णद कण्ठेन । यमार्ता

घर्षणद्रुपो धर्मः 'वृषो हि भगवान्धर्मः स्मृतो लोकेषु भारत ॥ नैघण्टु-
कपदाख्यातैर्विन्दि मां वृषमित्युत' इति महाभारते । साधूनां क्रोधं
हन्तीति क्रोधहा । असाधुषु क्रोधं करोतीति क्रोधकृत् । क्रियत
इति कर्म जगत्तस्य कर्ता 'एषां पुरुषाणां यः कर्ता यस्य वैतत्कर्म
स वै वेदितव्य' इति श्रुतेः । क्रोधकृतां दैत्यादीनां कर्ता छेदक इत्येकं
वा नाम । विश्वेपामालम्बनत्वेन विश्वे बाहवोऽस्येति विश्वतो बाहवो
ऽस्येति वा विश्वबाहुः 'विश्वतो बाहुः' इति श्रुतेः । महीं पूजां
धरणीं वा धरतीति महीधरः ॥ ४७ ॥

अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः ॥
अपां निधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ४८ ॥

पद्मावधिकाररहितत्वाच्च्युतः 'शाश्वतं शिवमच्युतम्' इति
श्रुतेः । जगदुत्पत्त्यादिकर्मभिः प्रख्यातः प्रथितः । सूत्रात्मना प्रजा-
प्राणतीति प्राणः 'प्राणो वा अहमस्मि' इति वक्तृचाः । 'वायुर्वै
गौतमम्' इति श्रुतेः । (३३०) सुराणामसुराणां च प्राणं बलं
ददाति द्यति वेति प्राणदः । अदित्यां कश्यपादासवस्यानुजो जात
इति वासवानुजः । आपो यत्र निधीयन्ते सोऽपांनिधिः 'सरसाम-
स्मि सागरः' इति भगवद्वचनात् । अधितीष्ठन्ति भूतानि उपा-
दानकारणत्वेन ग्रहेत्यधिष्ठानम् 'मत्स्थानि सर्वभूतानि' इति
भगवद्वचनात् । अधिकारिभ्यः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन्नप्रमाद्य-
तीति अप्रमत्तः । स्वे महिम्नि स्थितः प्रतिष्ठितः 'म भगव-
कस्मीन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नि' इति श्रुतेः ॥ ४८ ॥

स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः ॥
वामुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुन्दरः ॥ ४९ ॥

स्कन्दस्त्वमतरूपेण गच्छति वायुरूपेण शोषयतीति वा स्कन्दः । स्क-
न्दं धर्मपथं पारयतीति स्कन्दधरः । धुरं वहति समस्तभूतजन्मादिलक्ष-

णामिति धुर्यः । अभिमतान्वरान्ददातीति वरदः । वराङ्गां दक्षिणां
 ददाति यजमानरूपेणेति वा वरदः 'गौर्वै वरः' इति श्रुतेः । (३४०)
 मरुतः सप्तवाहादीन्वाहयतीति वायुवाहनः । वसति वासयति
 आच्छादयति वा स्वयमिति वासुः । दीव्यति क्रीडते विजिगीषते
 ऋषवहरति द्योतते स्तूयते गच्छतीति वा देवः । वासुश्चासौ देवश्च
 वासुदेवः 'छादयामि जगत्सर्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः ॥ सर्वभू-
 ताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतः' ॥ वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्दे-
 वयोनितः ॥ वासुदेवस्ततो ज्ञेयो योगिभिस्तत्त्वदर्शिमिः । ' इति
 उद्योगपर्वणि । 'सर्वज्ञासौ समस्ते च वसत्यत्रेति वै यतः ॥ ततः
 स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपश्यते । सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति
 परमात्मनि ॥ भूतेषु च सर्वान्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥ ' इति
 च विष्णुपुराणे । 'बृहन्तो भानवो यस्य चन्द्रसूर्यादिगामिनः ॥
 विश्वं जगद्भासयति स बृहद्भानुरुच्यते ॥ ' आदिः कारणं स चासौ
 देवधेत्यादिदेवः । सुरशत्रूणां पुराणां दारणात्स पुरन्दरः 'वाचं-
 यमपुरन्दरौ च' इति भगवता पाणिनिना निपातनात् ॥ ४९ ॥

अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ॥

अनुकूलः शतावर्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥ ५० ॥

शोकादिपद्मैर्वर्जितोऽशोकः । संसारसागरात्तारयतीति तार-
 णः । गर्भजन्मजरामृत्युलक्षणाद्भयात्तारयतीति तारः । शूरो विक्रम-
 चक्षया । शूरस्यापत्यं वासुदेवरूपः यद्वा शूरकुलोद्भवत्वाच्छौरिः ।
 जनानां जन्तुनामीश्वरो जनेश्वरः । आत्मत्वेन हि सर्वेषामनुकूलः ।
 नहि स्वस्मिन्प्रातिकूल्यं स्वयमाचरतीत्यनुकूलः । धर्मप्राणाय शतमा-
 वर्तनानि प्रादुर्भावा अस्येति शतावर्तः । यद्वा नाडीशते प्राणरूपेण
 आवर्तत इति वा । पद्मं हस्ते विद्यत इति पद्मी । पद्मनिभे ईक्षणे
 दशावस्येति पद्मनिभेक्षणः ॥ ५० ॥

पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥

महर्द्धिर्ऋद्धो वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः॥५१॥

पद्मस्य नाभौ कर्णिकायां स्थित इति । पद्माक्षत्वादरविन्दाक्षः । पद्मस्य हृदयाख्यस्य मध्ये कर्णिकायामुपास्यत्वात्पद्मगर्भः । पोषय-
न्नन्नरूपेण प्राणरूपेण वा शरीरिणां शरीराणि धारयञ्छरीर-
भृत् । स्वयं मायया शरीराणि विभर्तीति वा शरीरभृत् । महती
ऋद्धिर्विभूतिरस्येति महर्द्धिः । प्रपञ्चरूपेण वर्तमानत्वादृद्धः ।
वृद्धः पुरातन आत्मा यस्येति वृद्धात्मा ॥ महती अक्षिणी महान्त्य-
क्षीणि वा अस्येति महाक्षः । गरुडाङ्गो ध्वजो अस्येति गरुड-
ध्वजः ॥ ५१ ॥

अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ॥

सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान्समितिञ्जयः॥५२॥

तुलोपमानमस्य न विद्यत इत्यतुलः 'न तस्य प्रतिमास्ति यस्य
नाम महद्यशः' इति श्रुतेः । 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽ-
न्यः' इति स्मृतेश्च । शराः शरीराणि शीर्यमाणत्वात्तेषु प्रत्यगात्म-
तया भातीति शरभः । विभेत्यस्मात्सर्वमिति भीमः । 'भीमादयोऽ-
पादाने' इति पाणिनीस्मृतेः । सन्मार्गवर्तिनामभीम इति वा ।
समर्थं मरणयोगं जानाति मृष्टिस्थित्यन्तकालविद् । पद्मसमयान्का-
लाद्जानातीति समयज्ञः । सर्वभूतेषु समत्वं यजनं
साध्वस्येति वा समयज्ञः । 'समत्वमाराधनमच्युतस्य' इति
मल्हादवचनम् । यज्ञेषु हविर्भागं हरतीति हविर्हरिः 'अहं हि
सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इति भगवद्वचनात् । अथवा
हृयते हविरेति हविः । 'अवध्नन्पुरुषं पशुम्' इति हविष्ट्वं श्रूयते
स्मृतिमात्रेण एंसां पापं हरतीति हरिर्दुर्णाद्वा हरिः । 'हराम्यत्र हि
स्मर्तॄणां हविर्भागं क्रतुष्वहम् ॥ वर्णश्च मे हरिच्छ्रेष्ठस्तस्माद्हरिरहं

स्मृतः ॥ ' इति व्यासवचनात् । सर्वलक्षणैः प्रमाणैर्ज्ञानं जायते
यत्तद्विनिर्दिष्टं सर्वलक्षणम् । तत्र साधुः सर्वलक्षणलक्षण्यः । तस्यैव
परमार्थत्वात् (३६०) लक्ष्मीर्यस्य वक्षसि वसतीति लक्ष्मीवान् ।
समिति युद्धं जयतीति समितिजयः ॥ ५२ ॥

विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ॥

महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः ॥ ५३ ॥

विगतः क्षरो नाशो यस्यासौ विक्षरः । स्वच्छंदतया रोहितां
मूर्तिं मत्स्यविशेषमूर्तिं वा बहन्रोहितः । मुषुसवस्तं देवं मार्ग-
यन्ति मार्गः । परमानन्दो येन प्राप्यते स मार्ग इति वा । उपादानं
निमित्तं च कारणं स एवेति हेतुः । दमादिसाधनेनोदारोत्कृष्टा
मतिर्या तथा गम्यत इति दामोदरः ' दमादामोदरं विदुः ' इति
महाभारते । यशोदया दाम्नोदरे बद्ध इति वा दामोदरः ' तयो-
र्मध्यगतं बद्धं दाम्ना गाढं तयोदरे । ततश्च दामोदरतां स ययौ
वामबन्धनात् । ' इति ब्रह्मपुराणे । दामानि लोकनामानि तानि
यस्योदरान्तरे ॥ तेन दामोदरो देवः श्रीधरः श्रीसमाश्रितः ॥ '
सर्वानभिभवति समत इति वा सहः । महीं गिरिरूपेण धरतीति
महीधरः ' वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ' इति पराशरोक्तेः ।
स्वेच्छया धारयन्महीं देहं वा । महान्ति प्रकृष्टानि भोजनानि विभाग-
जन्यानि भुंक्ते इति महाभागः (३७०) । वेगो जयस्तद्वान्वेगवान्
' अनेजदेकं मनसो जवीय ' इति श्रुतेः । संहारसमये विश्वमश्नाती-
त्यमिताशनः ॥ ५३ ॥

उद्भवः सोमणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ॥

करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ॥ ५४ ॥

मपश्रोत्सत्पुषादानकारणत्वादुद्भवः । उद्भूतो भरात्संगादादिति
वा । सर्गकाले प्रवृत्तिं पुण्यं च मयिष्य सोमपामामेति सोमणः ।

प्राणिति क्षेत्रज्ञरूपेण प्राणात्मना चेष्टयन्वा प्राणः 'चेष्टां करोति
 म्रसनरूपेण' इति विष्णुपुराणे । घति खण्डयति प्राणिनां प्राणा-
 न्मलयादिष्विति प्राणदः । प्रणौति प्रणमतीति वा प्रणवः 'तस्मा-
 दोपिति प्रणौति' इति श्रुतेः । प्रणम्यतः इति वा प्रणवः 'प्रण-
 मन्तीह यं वेदाः सोऽस्मात्प्रणवउच्यते।' इति सनत्कुमारवचनात् ।
 अपञ्चरूपेण विस्तृतत्वात्पृथुः । (४१०) हिरण्यगर्भभूतसंभूति-
 कारणं हिरण्यमण्डं यदीयसम्भूतं तदस्य गर्भे इति हिरण्यगर्भः ।
 त्रिदशशब्दब्रूहन्तीति शब्दुग्रः । कारणत्वेन सर्वकार्याणां व्याप्तत्वा-
 द्दयाप्तः । वाति गन्धं करोतीति वायुः 'पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च'
 इति भगवद्बचनात् । 'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः'
 इति उद्योगपर्वणि 'धौरन्तरिक्षं पृथिवीं वायस्तयोर्पस्मादजायत ।
 मध्ये वैराजरूपेण' इति वा अधोक्षजः । अधोभूते मत्त्यक्प्रवाहिते
 अक्षगणे जायत इति वा अधोऽक्षजः 'अधोभूते ह्यक्षगणे मत्त्यक्प्र-
 मवाहिते । जायते तस्य वै ज्ञानं तेनाधोक्षज उच्यते' ॥ ५७ ॥

ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ॥

उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥५८॥

कालात्मना ऋतुशब्देन लक्ष्यत इति ऋतुः कालः । शोभनं
 निर्वाणफलं दर्शनं ज्ञानमस्येति सुदर्शनः । शुभे दर्शने ईक्षणे
 पद्मपत्रापते अस्येति वा । स्वेच्छया सुन्दरं देहं वहति सुत्वेन दृश्यते
 भक्तैरिति वा सुदर्शनः । कलयति सर्वमिति कालः 'कालः कल-
 यताम्' इति भगवद्बचनात् । परमे प्रकृष्टे स्वे महिम्नि हृदयाकाशे
 स्यातुं शीलमस्येति परमेष्ठी 'परमेष्ठी विश्राजते' इति मन्त्रवर्णात् ।
 शरणार्थिभिः परितो गृह्यते सर्वगतत्वात्परितो ज्ञायते इति वा पत्र-
 पुष्पादिकं भक्तैरर्पितं परिगृह्णातीति वा परिग्रहः । (४२०)
 सूर्यादीनामपि भयहेतुत्वाद्युग्रः 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः'
 इति श्रुतेः । संवसन्ति भूतान्यस्मिन्निति संवत्सरः । जगद्रूपेण

वर्तमानत्वात्सर्वकर्माणि क्षिप्रं करोतीति वा दक्षः । संसारसागरे
क्षुत्पिपासादिपटुमिभिस्तरङ्गितैरविद्यार्थमहाक्लेशैश्च वशीकृतानां
विश्रान्तिं काङ्क्षमाणानां विश्रामं मोक्षं करोतीति विश्रामः । विश्व-
स्मात्कर्मणो दक्षिणः शक्तो विषेषु कर्मसु दाक्षिण्याद्वा विश्वद-
क्षिणः ॥ ५८ ॥

विस्तारः स्थावरस्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययम् ॥
अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः ॥ ५९ ॥

विस्तीर्यन्ते समस्तानि जगन्ति यस्मिन्निति विस्तारः । स्थिति
शीलत्वात्स्थावरः । स्थितिशीलानि पृथिव्यादीनि तिष्ठन्त्यास्मि
न्निति स्थाणुः । स्थावरश्चासौ स्थाणुश्च स्थावरस्थाणुः । संविदा-
त्मना प्रमाणं प्रत्यक्षादिप्रमाणं वा । अन्यथा भावव्यतिरेकेण कार-
णमिति बीजमव्ययम् । सुखरूपत्वात्सर्वैरर्थ्यत इत्यर्थः (४३०)
न विद्यतेऽर्थः प्रयोजनमाप्तकामत्वादस्येत्यनर्थः । महान्तः कोशा-
अन्नमपादयन्त्यादका अस्येति महाकोशः । महान्भोगः सुखरूपोऽ
स्येति महाभोगः । महद्भोगेसाधनलक्षणं धनमस्येति महाधनः ॥ ५९ ॥

अनिर्विण्णः स्थविष्ठोऽभूर्धर्मयूपो महाधन्वः ॥
नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥ ६० ॥

अवाप्तसर्वकामत्वात्त्रिवेदोऽस्य न विद्यत इत्यनिर्विण्णः । वैराजरू-
पेण स्थितः स्थविष्ठः 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इति श्रुतेः । अ-
जन्मा अभूः अथवा भवतीति भूः । भूस्तत्तायां सम्प्रदादित्वाद्भवतेः
ऋप् । सही वा । यूपे पशुवत्समाराधनात्सक्ता धर्मास्तत्र वध्यन्त इति
धर्मयूपः । यस्मिन्नपिता भस्वा यज्ञा निर्वाणलक्षणं फलं प्रयच्छन्तो
महान्तो जायन्ते स महामखः । 'नक्षत्रतारकैः सार्यं चंद्रसूर्यादयो
ग्रहाः । वायुपाशमयैर्वेपैर्निबद्धा ध्रुवसंज्ञिते ॥ सज्योतिषां चक्रं भ्रामयं
स्तारामयस्य शिशुमारस्य पुच्छदेशे व्यवस्थितो ध्रुवः । तस्य शिशुमा-

रस्य ज्योतिश्चक्रस्य नेपिवद्वर्तमानस्य हृदयं विष्णुरिति कथितो नक्षत्र-
नेमिः ' शिशुमारवर्णने विष्णुहृदयम् ' इति स्वाध्यायब्राह्मणे श्रूयते
(४४०) चन्द्ररूपेण नक्षत्री ' नक्षत्राणां महं शशी ' इति भगव-
द्वचनात् । समस्तकार्येषु समर्थः क्षमः क्षमत इति वा क्षमः ' क्षम-
या पृथिवीसमः इति वाल्मीकिवचनात् । सर्वविकारेषु क्षयितेषु
स्वात्मनावस्थित इति क्षामः ' क्षायो मः ' इति निष्ठातकारस्य
मकारादेशः । सृष्ट्याद्यर्थे सम्यगीहते समीहनः ॥ ६० ॥

यज्ञ ईज्यो महेज्यश्च ऋतुः सत्रं सतांगतिः ॥

सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ६१ ॥

सर्वयज्ञस्वरूपत्वाद्यज्ञः । सर्वेषां देवानां यज्ञाकारेण वर्तत इति वा
यज्ञः " यज्ञो वै विष्णुः " इति श्रुतेः । यष्टव्योऽप्ययमेव यज्ञफलदा-
तृत्वादिति ज्यः " ये यजंति मरुतैः पुण्यैर्देवतादीन् पितृनपि । आत्मा-
नमात्मना नित्यं विष्णुमेव यजंति ते " इति हरिवंशे । सर्वासु
देवतासु यष्टव्यासु प्रकर्षेणायमेव यष्टव्यो मोक्षफलदातृत्वादिति
महेज्यः । शूपसहितो यज्ञः ऋतुः । असनोपायिचोदनालक्षणं
सत्रं सतस्त्रायत इति वा सत्रं । सतां मुमुक्षूणां नान्या गतिरिति
सतांगतिः । (५०) सर्वेषां प्राणिनां कृताकृतं सर्वं पश्यतीति
स्वभाविकेन बोधेनेति सर्वदर्शी । स्वभावेन विमुक्तात्मास्येति
विमुक्तात्मा " विमुक्तश्च विमुच्यत " इति श्रुतेः । सर्वश्चासीद्भवेति
सर्वज्ञः " इदं सर्वं यदयमात्मा " इति श्रुतेः ज्ञानमनुत्तममित्येतत्स-
विशेषणमेकं नाम ज्ञानं प्रकृष्टमज्ञन्यमनवच्छिन्नं सर्वस्य साधकतम-
मिति ज्ञानमुत्तमम् " सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म " इति श्रुतेः ॥ ६१ ॥

सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सृहत् ॥

मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ॥ ६२ ॥

शोभनं व्रतमस्येति सुव्रतः " सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति तु
याचते । अभयं सर्वथा तस्मै ददाम्येतद्वर्तं मम " इति श्रीरामा-

यणे रामवचनम् । शोभनं मुखमस्येति सुमुखः । 'प्रसन्नवदनं चारु
पद्मपत्रायतेक्षणम्' इति श्रीविष्णुपुराणे । वनवासे सुमुखत्वाद्वा दाश-
रथी रामः सुमुखः "स पितुर्वचनंश्रीमानभिपेक्षपरं मियम् । मनसा
पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् । इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव
पंच च । वर्षाणि परमभीतः स्थास्यामि वचने तव । न वनं
गंतुकामस्य त्यजतश्च वमुंधराम् । सर्वलोकातिगस्यैव मनो रामस्य
विव्यथ " इति न व्यर्था प्राप्तवान् इति रामायणे महाभारते च
सर्वविघोपदेशेन वा सन्मुखः " यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै
वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै " इत्यादिश्रुतेः । शब्दादिस्थूलकारणरहित-
त्वाच्छब्दादयो ह्याकाशादीनामुत्तरोत्तरस्थूलत्वकरणानि तदभा-
वात्सूक्ष्मः 'सर्वगतं सूक्ष्मम्' इति श्रुतेः । शोभनो घोषो वेदात्मकोऽ
स्येति मेघगंभीरघोषत्वाच्च सुघोषः । सद्वृत्तानां सुखं ददात्यस-
द्वृत्तानां सुखं खंडयतीति वा सुखदः । भृत्युपकारनिरपेक्षतयोप-
कारित्वात्सुहृत् (४६०) निरतिशयानंदरूपत्वान्मनोहरतीति मनो-
हरः " यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति " इतिश्रुतेः । जितः
क्रोधो येन स जितक्रोधः । वेदमर्यादास्थापनार्थं न तु कौपवशादि-
त्यतस्त्रिदशशस्त्रभिन्नन्वेदमर्यादां स्थापयन् विक्रियशाली बाहुरस्येति
वीरबाहुः । अधार्मिकान् विदारयन्विदारणः ॥ ६२ ॥

स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत् ॥

वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥ ६३ ॥

प्राणिनः स्वापयन्नात्मसंबोधविधुरान् मायया कुर्वन् स्वापनः ।
स्वतंत्रः स्ववशः । जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वात् । आकाशवत्सर्व-
गतत्वाद्वापी ' आकाशवत्सर्वगतश्चनित्य ' इति श्रुतेः । कारणत्वेन
सर्वकार्येणां व्यापनाद्वापी । जगदुत्पत्त्याद्यनेकरूपाणि निमित्त-
विभूतिभिः अनेकधा तिष्ठनैकात्मा । जगदुत्पत्तिसंपत्तिविपत्तिप्र-
भृतिकर्माणि करोतीति नैककर्मकृत् । वत्सलत्वात्खिलमिति वत्सरः
वत्सं रातीतिवा ॥ (४७०) भक्तस्नेहित्वाद्बत्सलः " वत्सांशाभ्यां

कामवल ” इति लट्च् प्रत्ययविधानात् । वत्सानां पालनाद्वत्सी ।
जगत्पितुस्तस्य वत्सभूताः प्रजा इति वा वत्सी । रत्नानि गर्भभू-
तानि अस्याति समुद्रः रत्नगर्भः । धनानामीश्वरः धनेश्वरः ॥ ६३ ॥

धर्मगुणं धर्मकृद्धर्मी सदसत्क्षरमक्षरम् ॥

अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ॥६४॥

धर्मं गोपायतीति धर्मगुणं “ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे
युग ” इति भगवद्बचनात् । धर्मार्थमविहीनोऽपि धर्ममर्यादास्थापनार्थं
धर्ममेव करोतीति धर्मकृत् । धर्मान् धारयिता धर्मी अवितर्क परं
ब्रह्म सत् “ सदेव सौम्येदम् ” इति श्रुतेः । अपरं ब्रह्मासत्
प्रपञ्चरूपेण । ‘वाचारंभणं विकारो नामधेय’ इति श्रुतेः । सर्वाणि
भूतानि क्षरम् ॥ (४८०) कूटस्थोऽक्षरम् । क्षरः सर्वाणि भूतानि
कूटस्थोऽक्षर उच्यते ” इति भगवद्बचनात् । आत्मनि कर्तृत्वादि
विज्ञानं कल्पितमिति तदासनावकुठितो जीवोऽविज्ञाता । आदित्या-
दिगता अंशवोऽस्यैवेत्ययमेव मुख्यः सहस्रांशुः “ येन सूर्यस्तपति
तेजसेद्भ ” इति श्रुतेः “ यदादित्यगतं तेज ” इत्यादिस्मृतेश्च ।
विशेषेण शेषदिग्गजभूधरान् सवेभूतानि वा विदधातीति विधाता ।
नित्यनिष्पन्नचैतन्यरूपत्वात्कृतलक्षणः । कृतानि लक्षणानि शास्त्रा-
ण्यनेनेति वा कृतलक्षणः “ वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जना-
र्दनात् ” इत्यनेन वक्ष्यति । सजातीयविजातीयव्यवच्छेदकं
लक्षणं सर्वभावनाकृतमनेनेति वा कृतलक्षणः आत्मनः श्रीवत्सल-
क्षणं वक्षसि तेन कृतमिति वा कृतलक्षणः ॥ ६४ ॥

गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः ॥

आदिदेवो महादेवो देवेशो देवमृद्गरुः ॥ ६५ ॥

गभस्तिचक्रस्य मध्ये सूर्यात्मना स्थित इति गभस्तिनेमिः ।
सत्त्वं गुणप्रकाशकं प्राधान्येनाधितिष्ठतीति सर्वप्राणिषु तिष्ठतीति वा

सत्वस्थः । निरुपशीलत्वात्सिंहवर्तिसंज्ञः । नृशब्दलोपेन सत्यभामाभा-
 मोतिवद्वा नृसिंहः सिंहः । भूतानां महानीश्वरो भूतेन सत्येन स एव
 परमो महानीश्वर इति वा भूतमहेश्वरः । सर्वभूतान्यादीयन्तेऽनेनेत्यादिः
 आदिश्चासौदेवश्चेत्यादिदेवः । (४९०) “ सर्वान्भावान्परित्यज्या-
 त्मज्ञानयोगैश्वर्यं महति महीयते तस्मादुच्यते महादेवः ” इति श्रुतेः ।
 देवानां प्राधान्यादेवानामीशो देवेशः । देवान् विभर्तीति देवभृत्
 शक्रस्तस्यापि शासितेति देवभृद्भूः देवानां भरणत्सर्वविद्यानां
 भरणाद्वा देवभृद्भूः ॥ ६५ ॥

उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥

शरीरभूतभृद्भोक्ता कर्पाद्रो भूरिदक्षिणः ॥ ६६ ॥

जन्मसंसारसागरादुत्तारयतीत्युत्तरः । सर्वोत्कृष्ट इति वा उत्तरः ।
 “ विश्वस्मादिन्द्र उत्तर ” इति श्रुतेः । गवां पालनाद्गोपवेपधरो गोपतिः ।
 गौर्मही तस्याः पतित्वाद्वा गोपतिः । समस्तभूतानि पालयन् गोप्ता ।
 न कर्मणा न ज्ञानकर्मभ्यां वा गम्यते ज्ञानेनैव गम्यते इति ज्ञान-
 गम्यः । कालेनापरिच्छिन्नत्वात् पुरा भवतीति पुरातनः । शरीरा-
 रंभकभूतानां भरणत् प्राणरूपधरः शरीरभूतभृत् । पालको
 भोक्ता । निरतिशयानन्दसंदोहसंभोगाद्वा भोक्ता (५००) इति
 नाम्नां पञ्चशतं विवृतम् । कर्पिवराहः इन्द्रश्चेति कर्पाद्रो वराहमूर्तिः कर्पा-
 नां वानरादीनांचन्द्रः कर्पाद्रो राघवो वा । भूर्यो पञ्चदक्षिणाः धर्म-
 मर्यादां दर्शयन्तो यज्ञं कुर्वन्तो विद्यत इति भूरिदक्षिणः ॥ ६६ ॥

सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजितत्पुरुसत्तमः ॥

विनयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्यतांपतिः ६७

सोमं पिबति सर्वयज्ञेषु यष्टव्यत्वादेवत्वारूपेणेति सोमपः । धर्ममर्या-
 दां दर्शयन्त्यजमानरूपेण वा सोमपः । स्वात्मा मृतसं विरक्षमृतपः ।
 मथितममृतमसुरैर्दीपमाणं रक्षित्वा देवान् पाययित्वा स्वयमप्यपिब-

दिति वा । सोमरूपेणौपधीः पोषयन् सोमः । उभया सद्वर्तेत इति
 दिवो वा सोमः । पुरुन् बहून्जयतीति पुरुजित् । विभरूपत्वात्पुरुः ।
 उत्कृष्टत्वात्सत्तमः पुरुश्चासौ सत्तमश्चेति पुरुसत्तमः । विनयं दंडं
 दुष्टानां प्रजानां करोतीति विनयः । समस्तान् जयतीति जयः ।
 सत्या संघा संकल्पो यस्येति सत्यसंघः 'सत्यसंकल्प' इति श्रुतेः
 (५१०) । दाशो दानं तदहर्हतीति दाशार्हः । 'दाशदान' इति धातु-
 पाठादाशार्हकुलोद्भवत्वाद्दाशार्हः । सात्वतं नाम तत्र 'तत्कारोति
 तदाचष्ट' इति णिचि कृते 'किप्च' इति किप्पत्यये च कृते
 'जेरनिटि' इति णिलोपे च कृते पदं सात्वतः तेषां पतिर्योगक्षेमकरः
 सात्वतांपतिः ॥ ६७ ॥

जीवो विनयिता साक्षी मुकुंदोऽमितविक्रमः ॥
 अंभोनिधिरनन्तात्मा महोदधिशयोऽस्तकः ॥ ६८ ॥

प्राणान् क्षेत्रज्ञरूपेण धारयन् जीवः । विनयित्वं विनयितानां च
 साक्षात्पश्यति प्रजानामिति विनयिता साक्षी । अथवा नयतेर्गतृवा-
 चिनो रूपम् विनयिता । असाक्षी असाक्षाद्गृष्टा आत्मातिरिक्तं
 वस्तु न पश्यतीत्यर्थः । मुक्तिं ददातीति मुकुंदः । पृषोदरादित्वात्सा-
 धुत्वम् वर्णाक्षरसाम्याभिरुक्तिवचनान्नेरुक्तानां मुकुंद इति निरुक्तिः ।
 अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमास्त्रयः पादविक्षेपा अस्त्येत्यमितविक्रमः
 अभित् विक्रमणं शौर्यमस्येति वाऽमितविक्रमः । अंभांसि दे-
 वादयोऽस्मिन्निर्भीषंश्च इत्थंभोनिधिः 'तानिह वा एतानि चत्वार्यंभांसि ।
 देवा मनुष्याः पितरोऽसुरा' इति श्रुतेः । सागरो वा 'सरसामस्मि-
 सागर' इति भगवद्वचनात् । देशतः कालतो वस्तुतथापरिच्छिन्नत्वा-
 दनन्तात्मा । संहृत्य सर्वभूतान्येकार्णवं जगत्कृत्वाधः श्येने इति महो-
 दधिशयः । अंतं करोति भूतानामित्यंतकः "तत्करोति तदाचष्टे"
 इति णिचि मत्प्येकृते "ष्कुलृचौ" इतिष्कुल् । तस्य "युवोरनाकौ"
 इत्यकादेशः (५२०) ॥ ६८ ॥

अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः॥

आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः॥६९॥

आदिष्णोरजायतेति कामोऽजः । महः पूजा तदर्हत्वान्महार्हः ।
स्वभावेन वै भाव्यो नित्यनिष्पन्नरूपत्वादिति स्वाभाव्यः । निर्जिता
अमित्रा अन्तर्वर्तिनः रागद्वेषादयो बाह्या रावणादयश्च येनासौ जिता-
मित्रः । स्वात्नामृतस्सास्वादान्नित्यं प्रमोदते ध्यायिनां ध्यानमात्रेण
प्रमोदं कुरुत इति वा प्रमोदनः । आनन्दः स्वरूपमस्येत्यानन्दः “एत
स्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवति ” इति श्रुतेः । नन्दय-
तीति नन्दनः । सर्वाभिरूपपत्तिभिः समृद्धो नन्दः सुखं वैषयिकं नास्य
विद्यत इति वा नन्दः । ‘यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पं सुखमस्ति ’ इति
श्रुतेः । सत्या धर्माज्ञानादयोऽस्येति सत्यधर्मा । त्रयो विक्रमास्त्रिषु
लोकेषु क्रांता यस्य स त्रिविक्रमः “ त्रीणि पदा विचक्रम ” इति
श्रुतेः । “ त्रिरित्येव त्रयो लोकाः कीर्तिता मुनिसत्तमैः । क्रमसे
सांस्तथा सर्वास्त्रिक्रमोसि जनार्दन ’ इति हर्षिंशे (५३०) ॥६९॥

महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः ॥

त्रिपदान्निदशाध्यक्षो महाशृंगः कृतांतकृतः॥७०॥

महर्षिः कपिलाचार्य इतिसविशेषणमेकं नाम । महांश्चासावृषिश्चेति
महर्षिः कुल्लस्य देवस्य दर्शनात् अन्ये तु वेदैकदर्शनादृषयः । क-
पिलश्चासौ सांख्यस्य शुद्धतत्त्वविज्ञानस्याचार्यश्चेति कपिलाचार्यः
“ शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते ” इति व्यासस्मृतेः ।
“ ऋषिप्रभूतं कपिलं महान्तम् ” इति श्रुतेः “ सिद्धानां कपिलो मुनिः ”
इति स्मृतेः । कृतं कार्यं जगत् ज्ञा आत्मा । कृतंच ज्ञश्चेति कृतज्ञः ।
मेदिन्याः भूम्याः पतिर्मेदिनीपतिः । त्रीणि पदान्यस्येति त्रिपदः ।
“ त्रीणि पदा विचक्रम ” इति श्रुतेः । गुणावेशेन संजातास्ति-
सो दशा अवस्थास्तासामध्यक्ष इति त्रिदशाध्यक्षः । मत्स्यरूपी महति

शृगे प्रलयोर्भोर्यो नावं वध्वा चिकीड इति महार्द्रगः । कृतस्यांतं
संहारं करोतीति कृतांतकृतकृतांतं मृत्युं कृताति वा कृतांतकृत ॥७०॥

महावराहो गोविंदः सुपेणः कनकांगदी ॥

गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ ७१ ॥

महांशसौ वराहश्चेति महावराहः । गोभिर्वाणीभिर्विंदते
वेदांतवाय्वैरिति वा गोविंदः 'गोभिरेव यतो वेद्यो गोविंदः
स उदाहृत' इति विष्णुतिलके । शोभना सेना गणात्मिका यस्येति
सुपेणः (५४०) कनकमयान्यंगदानि यस्य स कनकांगदी । रहस्योपनिष
द्विद्याबोधत्वाद्व्यापां हृदयाकाशे निहित इति वा गुह्यः । ज्ञानैश्वर्य-
बलादिभिर्गभीरो गभीरः । दुःप्रवेशत्वाद्गहनः । अवस्था
त्रयभावाभावसालित्वाद्गहनो वा । बाह्यमनसागोचरत्वाद्गुप्तः " एषु
सर्वेषु भुतेषु गूढात्मा न प्रकाशत " इति भुतेः । " मनस्तत्त्वात्मकं
चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम् । धारयँल्लोकरक्षार्थमुक्तश्चक्रगदाधर "
इति ॥ ७१ ॥

वेधाः स्वांगोऽजितः कृष्णो दृढः संकर्षणोऽच्युतः॥

वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ॥७२॥

विदधाति सृजतीति विधाता वेधाः । पृथोदरादित्वात्साधुत्वम् ।
स्वयमेव कार्यस्यकारणेऽर्गं सहकार्यस्येति स्वांगः । न केनाप्यवता-
रेषु जित इत्यजितः कृष्णर्द्रपायनः कृष्णः ' कृष्णाद्देषायनं व्याप्तं
विद्धि नारायणं प्रभुम् । को ह्यन्यः पुंडरीकाक्षान्महाभारतकृद्भ-
वेत् । ' इति विष्णुपुराणवचनात् (५५०) स्वरूपसामर्थ्यादेः
प्रच्युत्यभावाद्दृढः । संहारसमये युगपत्प्रजाः संकर्षणीति संकर्षणः ।
नच्योतति स्वपदादित्यच्युतः । संकर्षणोऽच्युत इति नार्मेकं सन्निशेष-
णम् । वृणोति त्रियते वा वरुणः वरुणानां सार्थगत आदित्यो वरुणः

‘स्वरश्मिसेवरणात्सायंगतः सूर्यो वरुणः “इमं मे वरुणश्रुधीहवम् ”
 इति मन्त्रवर्णात् ‘वरुणो यादसामहम्’ इति भगवद्वचनात् । वरुणस्या
 पत्यं वसिष्ठोऽगस्त्यो वा वारुणः । वृक्ष इवाचलतया स्थित इति वृक्षः
 ‘वृक्ष वत्स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक’ इति श्रुतेः । व्याख्यार्थादक्षतेर्धातोः
 पुष्करोपपदादणि प्रत्यये सति पुष्कराक्षः हृदयपुंडरीके चिंतितः
 चित्स्वरूपेण प्रकाशत इति वा पुष्कराक्षः । सृष्टिस्थित्यंतकर्माणि
 मनसैव करोतीति महापनाः “मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च
 करोति य” इति विष्णुपुराणे ॥ ७२ ॥

भगवान् भगहाऽऽनंदी वनमाली हलायुधः ॥

आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णुर्गतिस्तमः ७३

‘ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः त्रिवः । बैराग्यस्य च मो-
 क्षस्य पण्णां भग इतीरिणा’ स यस्यास्तीति भगवान् । “उत्प-
 त्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्याप्रविद्यां च स
 चाच्यो भगवानिति” विष्णुपुराणे । ऐश्वर्यादिकं संहारसमये
 हंतीति भगहा । सुखरूपत्वादानंदी वा । सर्वसंपत्समृद्धत्वादानंदी
 (५६०) भूततन्मात्रानिर्मितां वैजयंत्याख्यां वनमालां वहन् वन-
 माली । हलमायुधमस्येति हलायुधो बलभद्राकृतिः । अ-
 दित्यां कश्यपाद्वा मनरूपेण जात इत्यादित्यः । ज्योतिषि
 सवितृमंडले स्थितो ज्योतिरादित्यः ज्योतिश्चासावादित्यश्चेति वा ।
 द्वंद्वानि शीतोष्णादीनि सहव इति सहिष्णुः । गतिश्चासौ सत्तमश्चे-
 र्नि गतिसत्तमः ॥ ७३ ॥

सुधन्वा खंडपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ॥

दिविस्पृक सर्वदृग्ग्यासो वाचस्पतिर्योनि ज. ७४

शोभनमिन्द्रियादिमयं शार्ङ्गं धनुस्स्यास्तीति सुधन्वा । शत्रूणां
 खंडनात् खंडः परशुरस्य जामदग्न्याकृतेरिति खंडपरशुः । शिवो वाऽ

खंडः परशुरस्येति वा । सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वाद्दारुणः । द्रविणं
 वांछितं वित्तं भक्तेभ्यः प्रददातीति द्रविणप्रदः । (५७०) दिवस्-
 र्शनादिविस्पृक् । सर्वदृशां सर्वज्ञानानां विस्तारकृद्भासः सर्व-
 ग्यासः । अथवा सर्वा च सा दृक्चेति सर्वदृक् सर्वाकारं ज्ञानं
 सर्वस्य दृष्टित्वाद्वा सर्वदृक् । ऋग्वेदादिविभागेन चतुर्धा वेदा
 व्यस्ता आद्यो वेदः एकविंशतिधा कृतः, द्वितीय एकोत्तरसप्ततया कृतः,
 सामवेदः सहस्रधा कृतः, अथर्ववेदः नवधा शाखाभेदेन कृतः अ-
 न्यानि पुराणानि व्यस्तान्यनेनेति व्यासः ब्रह्मा । वाचस्पतिरयोनि-
 जः वाचो विद्यायाः पतिर्वाचस्पतिः जनन्यां न जायत इत्ययोनिजः
 वाचस्पतिरयोनिज इतिसविशेषणमेकं नाय ॥ ७४ ॥

त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक् ॥

संन्यासकृच्छ्रमः शांतो निष्ठा शांतिः परायणम् ७५

वेदव्रतसमाख्यातैस्त्रिभिः सामभिः सामगैः स्तुत इति त्रिसामा ।
 सामगापतीति सामगः । वेदानां मध्ये सामवेदः साम “ वेदानां
 सामवेदोऽस्मि इति ” भगवद्वचनात् । सर्वदुःखोपशमच्छक्षणं परमा-
 नंदरूपं निर्वाणं वेदः । संसाररोगस्योपशमं भेषजं यद्वा विभेत्यस्मा-
 दिति भेषजं । संसाररोगनिर्मोक्तकारिणीं परां विद्यामुपदिशतीति
 भिषक् “ भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि ” इति श्रुतेः । मोक्षार्थं
 चतुर्थमाश्रमं कृतवानिति संन्यासकृत् । (५८०) संन्यासिनां
 प्राधान्येन ज्ञानसाधनं शमपाचष्ट इति शमः “ यतीनां प्रथमो
 धर्मो नियमो वनवासिनाम् । दानमेव गृहस्थानां शूश्रूषा ब्रह्मचा-
 रिणाम् ” इति स्मृतेः । ‘ सत्करोति तदाचष्ट ’ इति णिचि पचा-
 द्यचि कृते रूपम् । शमः सर्वभूतानां शमयितेति वा शमः । विषय-
 मुत्सेवसंगतया शांतः “ निष्कलं निष्कल्यं शांतम् ” इति श्रुतेः ।
 प्रलये नितरां तत्रैव तिष्ठन्ति भूतानीति निष्ठा । समस्ताविद्यानि-
 वृत्तिः शांतिः सा ब्रह्मैव । परममुत्कृष्टमयनं स्थानं पुनरावृत्ति-
 शंकारहितमिति परायणम् । शुद्धिगणने बहुव्रीहिः ॥ ७५ ॥

शुभांगः शांतिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः ॥
गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ ७६ ॥

सुंदरां तनुं धारयन् शुभांगः । रागद्वेषादिनिर्मोक्षलक्षणां शांतिं
ददातीति शांतिदः । सर्गादौ सर्वभूतानि ससर्जेति स्रष्टा । कौ
भूम्यां मोदत इति कुमुदः । कोः पृथिव्या बलम्नात् संवरणात्
कुवलं जलं तस्मिन् शेषोदरे शेत इति कुवलेशयः । “ शयवास-
वासिप्वकालात् ” इत्यलुक् सप्तम्याः । कुवलस्य वदरीफलस्य
मध्ये शेते तसकः सोपि तस्य विभूतिरिति वा हरिः कुवलेशयः ।
कौ भूम्यां संशेरते इति सर्पाणामुदरं कुवलं तस्मिन् शेषोदरे शेत
इति वा कुवलेशयः (५९०) गवां वृद्धचर्य गोवर्धनं धृतवानिति
गोभ्यो हितो गोहितः । गोर्भूमेर्भारान्नतरणे स्वेच्छया क्षरीरग्रहणं
कुर्वन् वा गोहितः । गोर्भूम्यादेः पतिर्गोपतिः । रक्षको जगत
इति गोप्ता स्वात्मानं स्वमायया स्वमात्मानं संवृणोतीति वा गोप्ता ।
सर्वकामाभिवर्षके अक्षिणी यस्येति वृषभाक्षः वृषो धर्मः स एव
वा दृष्टिरस्येति वृषभाक्षः । वृषो धर्मः प्रियो यस्य स वृषप्रियः “ वा
प्रियस्य ” इति पूर्वनिपातविकल्पविधानात् परनिपातः ॥ ७६ ॥

अनिवर्ती निवृत्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः ॥

श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतांवरः ७७

देवासुरसंग्रामाच्च निवर्तत इत्यानिवर्ती वृषप्रियत्वाद्धर्मान्ननिवर्तत
इति वा अनिवर्ती । स्वभावतो विषयेभ्यो निवृत्त आत्मा मनोऽस्येति
निवृत्तात्मा । विस्तृतं जगत् संहारमापये सूक्ष्मरूपेण संक्षिपन् संक्षे-
प्ता । उपात्तस्य परिरक्षणं क्षेमं करोतीति क्षेमकृत् । नामस्मृतिमात्रेण
पावयन् शिवः । इति नाम्नां षष्ठं शतं विवृतम् । (६००) श्रीवत्ससंज्ञं
चिन्हमस्य वक्षसि स्थितामिति श्रीवत्सवक्षाः । अस्य वक्षसि श्रीरन-
पायिनी वसतीति श्रीवासः । अमृतमयने सर्वान् सुरासुरादीन् वि-
हाय श्रीरेनं वरयामासेति श्रीपतिः । श्रीः परा शक्तिः तस्याः पति-

रिति वा पराख्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत" इति श्रुतेः । ऋग्यजुः साप्-
लक्षणा -- वां श्रीमतां विरिञ्चादीनां प्रधान इति श्रीमतांवरः
“ऋचः स।॥ यजूंषि सा हि श्रीमृता सताम्” इति श्रुतेः॥७॥

श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः॥
श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमाल्लोकत्रयाश्रयः ॥७८॥

श्रियं ददाति भक्तानामिति श्रीदः । श्रिय ईशः श्रीशः । श्री-
मत्सु नित्यं - श्रीति श्रीनिवासः श्रीशब्देन श्रीमतो लक्ष्यते । सर्व-
शक्तिमयेऽऽ- यलाः श्रियो निधीयन्ते इति श्रीनिधिः । कर्मानु-
रूपेण वि- श्रेयः सर्वभूतानां भावयतीति श्रीविभावनः॥ सर्व-
भूतानां ज- श्रेयं वक्षसि वहन् श्रीधरः । (६१०) स्मरतां
स्तुवतामर्चयता । भक्तानां श्रियं करोतीति श्रीकरः । अनपायिसु-
खावाप्तिलक्ष- श्रयः तत्र परस्यैव रूपमिति श्रेयः । श्रियोऽस्य
संतीति श्रीमात् । त्रयाणां लोकानामाश्रयत्वाल्लोकत्रयाश्रयः ॥७८॥

स्वक्षः स्तंगः शतानन्दो नन्दिज्योतिर्गणेश्वरः ॥

विजितात्मा विधेयात्मा सत्कर्तिष्ठिन्नसंशयः ७९

शोभने पुंडरीकाक्षे अक्षिणी अस्येति स्वक्षः । शोभनान्पंगा-
नि अस्येति स्तंगः । एक एव परमानन्द उपाधिभेदाच्छतधा
भिद्यत इति शतानन्दः “एतस्यैवानन्दस्यान्यन्यानि भूतानि मात्राभु-
पजीवन्ति ” इति श्रुतेः । परमानन्दविग्रहो नन्दी । ज्योतिर्गणानामी-
श्वरो ज्योतिर्गणेश्वरः “तमेव भातमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमि-
दं विभाति ” इति श्रुतेः “ यदादित्यगतं तेज ” इत्यादिस्मृतेश्च ।
विजित आत्मा मनो येन स विजितात्मा । (६२८) न केनापि वि-
धेय आत्मा स्वरूपमस्येति अविधेयात्मा । सती अचितया कीर्तिर-
स्येति सत्कीर्तिः । करतल्यमन्त्रवत्सर्वं साक्षात्कृतवतः कापि संशयो
नास्तीति ठिन्नसंशयः ॥ ७९ ॥

उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतस्थिरः ॥

भूशयो भूपणो भूतिर्विशोकःशोकनाशनः॥८०॥

सर्वभूतेभ्यः समुद्रित्वाद्दुदीर्णः । सर्वतः सर्वं स्वचैतन्येन पश्य-
तीति सर्वतश्चक्षुः “ विश्वतश्चक्षुः ” इति श्रुतेः । न विद्यतेऽस्येश इत्य-
नीशः “ न तस्येशः कश्चन ” इति श्रुतेः । शश्वद्भवन्नपि न विक्रिया-
कदाचिदुपैतीति शाश्वतस्थिर इति नामैकम् । लंकां प्रति मार्गमन्वेप-
माणः सागरं प्रति भूमौ शेते इति भूशयः । स्वेच्छयावतारैर्बहुभिर्भूमि-
भूपयन् भूपणः । भूतिर्भवनं सत्ता विभूतिर्वा सर्वविभूतीनां कारणत्वा-
द्वा भूतिः । (६३०) विगतः शोकोऽस्य परमानन्दैकरूपत्वादिति
विशोकः । स्मृतिमात्रेण भक्तानां शोकं नाशयतीति शोकना-
शनः ॥ ८० ॥

अर्चिष्मानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः॥

अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥८१॥

अर्चिष्मतो यदीयेनार्चिषा चंद्रसूर्यादयः स एव मुख्योर्चिष्मान् ।
सर्वलोकादिभिर्विरिच्यदिभिरर्चितइत्यर्चितः । कुम्भवदस्मिन्सर्वे
प्रतिष्ठितमिति कुम्भः । गुणत्रयातीततया विशुद्ध आत्मास्येति विशु-
द्धात्मा । स्मृतिमात्रेण पापानां क्षपणात् विशोधनः । चतुर्व्यूहै-
ष्वनिरुद्धः (चतुर्व्यूहेषु वामुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धेष्वनिरुद्धग्रह-
णात्) । न निरुध्यते शत्रुभिः कदाचिदितिवानिरुद्धः । प्रतिप-
क्षोऽस्य न विद्यत इत्यप्रतिरथः । प्रकृतं युद्धं द्रविणमस्येति प्रद्युम्नः
चतुर्व्यूहात्मा (६४०) अमितो विक्रमोऽस्येत्यमितविक्रमः ॥८१॥

कालनेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजेनश्वरः ॥

त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः८२

कालनेमिनमसुरं निजयानेति कालनेमिनिहा । गर्णं विना

अधूना कुलानि निहत्य राजत इति वीरः । विक्रमशालित्वाद्वा
 वीरः 'शूवीरविक्कांतौ' इति धातुपादात् । शूरकुलोद्भवत्वाच्छीरिः ।
 शूरजनानां वासवादीनां शौर्यातिशयेनेष्ट इति इति शूरजनेश्वरः ।
 त्रयाणां लोकानामंतर्यामितयात्मेति त्रिलोकात्माः । त्रयो लोका अ-
 स्मात्परमार्थतो न भिद्यन्ते इति वा त्रिलोकात्मा । त्रयो लोकास्तदा-
 शप्ताः स्वेषु स्वेषु कर्मसु वर्तन्ते इति त्रिलोकेशः । केशसंशिताः
 सूर्यादिसंकांता अंशवस्तद्वत्तया केशवः " अंशवो ये प्रकाशन्ते मम
 ते केशसंशिताः । सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्दिजसत्तमाः "
 इति महाभारते । ब्रह्मविष्णुशिवाख्याः शक्तयः केशसंशिताः ।
 तद्वत्तया वा केशवः " त्रयः केशिन " इति श्रुतेः । ' मत्केशो चमुधा-
 तले ' इति केशशब्दः शक्तिपर्यायत्वेन प्रयुक्तः " को ब्रह्मेति समा-
 ख्यात ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आर्वा तर्वांशसंभूतौ तस्मात्केशवना-
 मवान् " ति हरिवंशे । केशिनामानमसुरं हतवानिति केशिहा ।
 सहेतुकं संसारं हरतीति हरिः (६५०) ॥ ८२ ॥

कामदेवः कामपालः कामी कांतः कृतागमः ॥

अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरेऽनंतो धनंजयः ॥ ८३ ॥

धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयं बांछद्भिः काम्यत इति कामः स चासौदेवथेति
 कामदेवः । कामिनां कामान् पालयतीति कामपालः । पूर्णकामत्वा-
 स्कामी । कामोऽस्यास्वीति वा " सोऽकामयत " इति श्रुतेः । अभि-
 रूपतमं देहं महन् कांतः । द्विपारार्थते कस्य हिरण्यगर्भस्य ब्रह्म-
 णोऽन्तो यस्मादिति वा कांतः । कृत आगमः श्रुतिस्मृत्यादिलक्षणो
 येन ॥ कृतागमः । " वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वजनार्दनात् " इति
 चक्ष्यति ' श्रुतिस्मृती ममवाङ्मे ' इति भगवद्वचनात् । इदं तदीदृगेवेति
 निर्देष्टुं यत् न शक्यते । गुणाद्यतीतत्वाद्गुणस्येति निर्देश्यवपुः ।
 रोदसी व्याप्य कांतिरभ्यधिका स्थितास्येति विष्णुः व्याप्य मे
 रोदसी पार्थ कांतिरभ्यधिका स्थिता । क्रमणाद्वाप्यहं पार्थ विष्णु-

रित्यधिसंज्ञितः ' इति महाभारते । गत्यादिमच्चाद्वीरः " वी-
 गतिव्याप्तिप्रजनकांत्यसनस्वादानेषु " इति धातुपाठात् । व्यापित्वा-
 न्नित्यत्वात्सर्वात्मत्वादेशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वादनंतः
 " सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म इति श्रुतेः । " गंधर्वाप्सरसः सिद्धाः
 किन्नरोरचारणाः । नांतं गुणानां गच्छन्ति तेनानंतोऽयमव्यय " इति
 विष्णुपुराणवचनाच्चानंतः । यद्विजये प्रभूतं धनमजयसेन
 धनंजयोऽर्जुनः । " पांडवानां धनंजय " इति भगवद्ब्र-
 न्नात् (६६०) ॥ ८१ ॥

ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रम्ह ब्रम्हविवर्धनः ॥

ब्रम्हविद्ब्राम्हणो ब्रम्ही ब्रम्हज्ञो ब्राम्हणप्रियः । ८४ ।

" तपो वेदाश्च जातिश्च ज्ञानं च ब्रह्मसंज्ञितम् " तेभ्यो हितत्वा-
 त्त्वेदितृत्वाद्वा ब्रह्मण्यः । तप आदीनां कर्तृत्वाद्ब्रह्मकृत् । ब्रह्मा-
 त्मना सर्वं सृजतीति ब्रह्मा । बृहत्वाद्बृहणत्वात्सत्यादिलक्षणं ब्रह्म
 " सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म " इति श्रुतेः " मत्पस्तमितभेदं पत्सत्ता-
 मात्रमगोचरः । वचसामात्मसंवेष्टं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् " इति
 विष्णुपुराणे । तप आदीनां विवर्धनात् ब्रह्मविवर्धनः । वेदं वेदा-
 र्थं च यथावद्वोति विदत इति वा ब्रह्मवित् । ब्रह्मात्मना ब्राह्मणा-
 त्मना समस्तानां लोकानां प्रवचनं कुर्वन्वेदस्यापि पति ब्राम्हणः ।
 ब्रह्मसंज्ञितास्तच्छेषभूता अस्य संतीति ब्रह्मी । वेदान् स्वात्मभूतान्
 जानातीति ब्रह्मज्ञः । ब्राह्मणानां प्रियो ब्राह्मणप्रियः ब्राह्मणाः
 प्रिया अस्मेति वा " द्रव्यं शर्पतं परुषं वदंतं यो ब्राह्मणं न प्रणमे-
 द्यथाहम् ॥ स पापकृद्ब्रह्मदेवाग्निदग्धो वयश्च दंढश्च न चास्मदीयः " इति
 भगवद्ब्रह्मनात् " यं देवं देवकी देवी वसुदेवादर्जीजनत् । भौ-
 मस्य ब्रह्मणो गुणैर्दीप्तमग्निमिवारणिः " इति च महाभारते
 (६७०) ॥ ८४ ॥

महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः ॥

महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ॥ ८५ ॥

महांतः क्रमाः पादविशेषा अस्येति महाक्रमः “ शं नो विष्णु
रुरुक्रम ” इति श्रुतेः । महज्जगदुत्पत्त्यादि कर्मास्येति महाकर्मा ।
यदीयेन तेजसा भास्करादयस्तेजस्विनस्तन्महत्तेजोऽस्येति महातेजाः
' येन सूर्यस्तपति तेजसेद् ' इति श्रुतेः ' यदादित्यगतं तेजो जगद्भा-
सयते खिलम् ॥ यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तच्चेजो विद्धि मामकम् ' ॥
इति स्मृतेश्च । क्रौर्यशौर्यादिभिर्बहद्भिः समलंकृत इति महातेजाः ।
महांश्वासाबुरगश्चेति महोरगः । “ सर्पाणामस्मि वासुकिः ” इति
भगवद्बचनात् । महांश्वासौ क्रतुश्चेति महाक्रतुः । “ यथाश्वमेघः
क्रतुराद् ' इति मनुबचनात् “ सोऽपि स एवेति ” श्रुतेः । महां-
श्वासौ यज्वा चेति लोकसंग्रहार्थं यज्ञान् निर्वर्तयन् महायज्वा ।
महांश्वासौ यज्ञश्चेति महायज्ञः । “ यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि ” इति भगव-
द्बचनात् । महश्च तद्ब्रविशेति ब्रह्मात्मनि सर्वं जगत्तदात्मतया हृतं
इति महाहविः । महाक्रतुरित्यादयो बहुव्रीहयो वा ॥ ८५ ॥

स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ॥

पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ॥ ८६ ॥

सर्वैः स्तूयते न स्तोताकस्यचिदिति स्तव्यः । अतएव स्तवप्रियः
(६८०) येन स्तूयते तत्स्तोत्रं गुणसंकीर्तनात्मकम् । तद्ब्रविरेवेति
स्तुतिः स्तवनक्रिया । स्तोतापि स एव । प्रियो रणो यस्य यतः
पंचमहायुधानि नंदकरवड्गसहितानि धत्ते सततं लोकरक्षणार्थमतो
रणप्रियः । सर्वैः कामैः सकलाभिः शक्तिभिश्च संपन्न इति पूर्णः न
केवलं संपूर्ण एव पूरयिता च सर्वेषां संपाद्विः स्मृतिमात्रेण कल्मषाणि
क्षययतीति पुण्यः । पुण्या कीर्तिरस्य यतः पुण्यमावहत्यस्य
कीर्तिर्नृणामिति पुण्यकीर्तिः । आंतरैर्वाङ्मन्यैर्वाधिभिः कर्मजैर्न
पीड्यत इति अनामयः ॥ ८६ ॥

मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥

वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ ८७ ॥

मनसो वेग इव वेगोऽस्य सर्वगतत्वान्मनोजवः (६९०) ।
चतुर्दशविद्यानां ब्राह्मविद्यासमयानां च प्रणेता प्रवक्ता चेति
तीर्थकरः । हयग्रीवरूपेण मधुकैटभौ हत्वा विरिञ्च्याय सर्गादौ
सर्वाः श्रुतीरन्याश्च विद्या उपदिशन् वेदब्राह्मा विद्याः सुरवैरिणां
बंधनादि चोपदिशति इति पौराणिकाः कथयन्ति । वसु सुवर्ण
रेतोऽस्येति वसुरेताः “अथ एव ससर्जादौ तामु वीर्यमथासृजत् ॥
तदंडमभवद्धर्मं सहनांशुसममभम् ” इति वचनाद् ब्रह्मणः
कारणं परमिति वसुरेताः । वसु धनं प्रकर्षेण ददाति साक्षाद्ना-
ध्यक्षोऽयमितरस्तु तत्प्रसादाद्नाध्यक्ष इति वसुप्रदः । वसु प्रकृष्टं
मोक्षाख्यं फलं भक्तेभ्यः प्रददातीति द्वितीयो वसुप्रदः । “विज्ञा-
नमानंदं ब्रह्म रातेर्दानुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद् ” इति श्रुतेः ।
सुरारीणां वसूनि प्रकर्षेणायः खंडयन् वा वसुप्रदः । वसुदेवस्या-
पत्यं वासुदेवः । वसन्ति भूतानि यत्र तेषु वा वसतीति वसु । छाद-
यत्यात्मनः स्वरूपं मापयेति वा वसुः । अविशेषेण सर्वविषयेषु
तन्मनो वसतीति वसुः तन्मनोऽस्येति वसुमनाः । ‘ब्रह्म हविः’ इति
भगवद्ब्रह्मविः ॥ ८७ ॥

सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता सद्गतिः सत्परायणः ॥

शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ॥ ८८ ॥

‘अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद संतपेनं ततो विदुः’ इति श्रुतेः । ब्र-
ह्मास्तीति ये विदुस्ते संतस्तैः प्राप्यन् इति सद्गतिः । सती गति-
र्बुद्धिः सम्पत्कृष्टास्येति वा सद्गतिः । सती कृतिर्जगदुत्पत्त्यादिलस-
णास्य यस्मात्तेन सत्कृतिः ॥ (७००) इति सप्तमं शतं चिदृतम्
सज्जतीयविज्जतीयस्वगतभेदरहितानुभूतिः सत्ता ‘एकमेवाद्वितीय-
म्’ इति श्रुतेः । स एव परमात्मा चिदान्मको बोधो बहुधा भास-

मानत्वात्सद्भूतिः नानात्वप्रतीतिर्वाध्यमानत्वात्प्रसन्नाप्यसन् श्रुतो वा
 यौक्तिको वा वाचः प्रपञ्चस्य विवक्षितः । सतां तत्त्वविदां परं प्रकृ-
 ष्टमपनयति सत्परायणः । इन्मूल्प्रमुखाः सैनिकाः शौर्यशालिनो
 यस्यां सेनायां सा गुरसेना यस्य ॥ गुरसेनः । यदूनां प्रधानता
 यदुश्रेष्ठः । सतां विदुषामाश्रय इति सन्निवासः । शोभना
 यामुना यमुनासवंधिनः परिवेष्टारोऽस्येति सुयामुनः । गोपालवेषधरा
 यमुनापरिवेष्टारः पञ्चासनादयः शोभना अस्येति वा सुयामुनः ॥ ८८ ॥

भूतावासो वासुदेवः सर्वासुनिलयोऽनलः ॥

दर्पहा दर्पदो दसो दुर्धरोऽथापराजितः ॥ ८९ ॥

भूतान्यत्राभिमुख्येन वसंतीति भूतावासः “ वसंति त्वयि भू-
 तानि भूतावासस्ततो भवान् ” इति हरिवंशे । जगदाच्छादयति
 माययेति वासुः स एव देव इति वासुदेवः । “ छादयामि जगत्सर्वं
 भूत्या सूर्य इवांशुभिः ” इति भगवद्भजनात् । सर्व एवासवः प्राणा
 जीवात्मके यस्मिन्नाश्रये निलीयन्ते स सर्वासुनिलयः (७१०) ।
 अलं पर्याप्तिः शक्तिसंपर्का नास्य विद्यत इत्यनलः । धर्मविरुद्धे
 पथि तिष्ठतां दर्पं हंतीति दर्पहा । धर्मवर्त्मनि वर्तमानानां दर्पं गर्व
 ददातीति दर्पदः । स्वात्माभूतरसास्वादनाभित्यं प्रमुदितो दसः ।
 न शक्या धारणा यस्य प्रणिधानादिषु सर्वोपाधिनिर्मुक्तत्वात् ।
 तथापि तत्प्रसादतः कौशिकः स्वेन धार्यते हृदये जन्मान्तरसहस्रेषु भाव-
 नायोगाच्चरमादुर्धरः “ केशोभिकतरस्तेषामव्यक्तसत्त्ववर्त्मनाम् ।
 अव्यक्ता हि गतिर्हृत्स्वं देहवद्विस्वाप्नत ” इति भगवद्भजनात् । ना-
 तरे रामादिभिर्वर्चिः शत्रुभिः पराजितं इत्यपराजितः ॥ ८९ ॥

विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दासमूर्तिरमूर्तिमान् ॥

अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः ॥ ९० ॥

विश्वा मूर्तिरस्य सर्वाव्यक्त्यादिति विश्वमूर्तिः । शेषवर्षकशायि
 नोऽस्य महती मूर्तिरिति महामूर्तिः । ज्ञानमयी मूर्तिः स्वेच्छया तै-

जसी वा दीप्तिरस्येति दीप्तमूर्तिः । कर्मनिवृत्तना मूर्तिरस्य न विद्य-
त इति अमूर्तिमान् ॥ (७२०) अवतारेण स्वेच्छया लोकानामुप-
कारिणीर्विन्दामूर्तिर्भजत इत्यनेकमूर्तिः । यद्यप्यनेकमूर्तित्वं तथाप्यय-
मीदृश इति न व्यज्यत इति अव्यक्तः । नानाविकल्पजा मूर्तयः संविदा-
कृतेः संतीति शतमूर्तिः । यतो विश्वादिमूर्तित्वमत एव शताननः ॥ ९० ॥

एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदनुत्तमम् ॥

लोकबंधुलोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥ ९१ ॥

परमार्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदविमुक्तत्वान्नैकः । “एकमे-
वाद्वितीयम्” इति श्रुतेः । मायया बहुरूपत्वान्नैकः । “इंद्रो मायाभिः
पुरुष रूप ईयते ” इति श्रुतेः । सोमो यत्राभिपूयते सोऽध्वरः सवः ।
कशब्दः सुखवाचकः तेन स्तूयत इति कः “कं ब्रह्म” इति श्रुतेः ॥
सर्वपुरुषार्थरूपत्वाद्ब्रह्मैव विचार्यमिति ब्रह्म किं यच्छब्देन स्वतः
सिद्धवस्तुदेशवाचिना ब्रह्म निर्दिश्यते इति ब्रह्म यत् “यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते ” इति श्रुतेः (७३०) तनोतीति ब्रह्म तत् ।
“ ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ” इति भगवद्ब्रह्म-
णात् । पद्यते गम्यते मुमुक्षुभिरिति पदम् यस्मादुत्कृष्टं नास्ति
तदनुत्तमम् । सविशेषणमेकं नाम पदमनुत्तममिति । आधारभूतेऽ-
स्मिन्सकला लोका बध्यन्त इति लोकानां बंधुलोकबंधुः । लोकानां
जनकत्वाज्जनकोपमो बंधुर्नास्तीति वा लोकानां बंधुकृत्यं हिता-
हितोपदेशं श्रुतिस्मृतिलक्षणं कृतवानिति वा लोकबंधुः । लोकैर्ना-
ध्यते याच्यते तानुपतपति तेभ्य आशास्ते तेषामीष्ट इति वा
लोकनाथः । “नायुनायुणाओपतापैश्वर्याशीषु ” इति घातुपात्रात् ।
मधुरुले जातत्वान्माधवः । भक्तस्नेहवान् भक्तवत्सलः ॥ ९१ ॥

सुवर्णवर्णो हेमांगो वसंगश्चंदनांगदी ॥

वीरहा विपमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ॥ ९२ ॥

सुवर्णस्य वर्ण इववर्णोऽस्येति सुवर्णवर्णः । “यदापश्यः

पश्यते रूपवर्णम् ” इति श्रुतेः । हेमेवांगं वपुरस्येति हेमांगः
 “ य एषोऽन्तरादित्यो हिरण्यः पुरुष ” इति श्रुतेः । वराणि
 शोभनान्यंगान्यस्येति वरांगः । चंदनाल्हादनैरंगः कर्पूरधूपित इति
 चंदनांगदी (७४०) । धर्मत्राणाय वीरानसुरमुख्यान् हिरण्यकशि-
 पुप्रभृतीन् रागादींश्च हंतीति वीरहा । समो नास्य विद्यते सर्वविल-
 क्षणात्वादिति विषयः “ न त्वत्समोऽस्यभ्याधिकः कुतोऽन्य ” इति
 भगवद्वचनात् । सर्वविशेषरहितत्वाच्चून्यवच्चून्यः । धृताः विगलिता
 आशिपः प्रार्थना अस्येति धृताशीः । न स्वरूपाय सामर्थ्याभा-
 वज्ञानादिकादुणात् चलनं विद्यतेऽस्येत्यचलः । वायुरूपेण चलतीति
 चलः ॥ ९२ ॥

अमानी मानदो मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक्
 सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥ ९३ ॥

अनात्मवस्तुष्व्वात्माभिमानो नास्ति स्वसंबेदनाकृतेरित्यमानी ।
 स्वमायया सर्वेषामनात्मनि स्वात्माभिमानं ददाति भक्तानां सत्कारं
 मानं च ददाति अर्धमिष्टानां सत्कारं द्यति खंडयति तत्त्वविदामना-
 त्मन्यभिमानं द्यति खंडयतीति वा मानदः सर्वैर्माननीयः पूजनीयः
 सर्वेश्वरत्वादिति मान्यः । चतुर्दशानां लोकानामीश्वरत्वाल्लोक-
 स्वामी (७५०) । त्रिलोकान् धारयतीति त्रिलोकधृक् । शोभना
 मेधा प्रहास्येति सुमेधाः “ नित्यमासि च प्रजापेक्षयोः ” इतिसमा-
 सांतोऽसि चमत्ययः । मेधेऽश्वरेजायत इति मेधजः । कृतार्थो धन्यः ।
 सत्या अवितया मेधास्येति सत्यमेधाः । अंशरश्मेर्वैः शेषाद्यैरशेषं
 धरां धारयन् धराधरः ॥ ९३ ॥

तेजोवृषो द्युतिधरः सर्वशस्त्रमृतांबरः ॥

प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृङ्गो गदाग्रजः ॥ ९४ ॥

तेजसा भासा सर्वदा द्वादशादित्यरूपेण वर्षणात्तेजोवृषः ।
 द्युनिर्गम्यतां कान्तिं धारयन् द्युतिधरः । सर्वशस्त्रमृतां श्रेष्ठः इति

सर्वशस्त्रभृतांवरः । भक्तैरुपहृतं पत्रमुष्णादिकं गृह्णीतीति प्रग्रहः ।
 धावतो विषपारण्ये दुर्दितेन्द्रियवाजिनः । तत्प्रसादेन रश्मिनेव वज्रा-
 तीति वा प्रग्रह इत्यग्रहः । “ प्रग्रहो रश्मौ वा ” इति पाणिनिवच-
 नात् प्रग्रहश्चन्द्रस्य साधुत्वम् ॥ (७६०) स्ववशेन सर्वं निगृ-
 ह्णातीति निग्रहः । विगतमग्रमंतो नाशोऽस्येति व्यग्रः । भक्त-
 जनानामभीष्टप्रदानेषु व्यग्र इति वा व्यग्रः । चतुःशृंगो, नैकशृंगः
 “ चत्वारि शृंगा त्रयो अस्त्र पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्त्र ॥
 त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश ” इति
 श्रुतेः । निगदेन मंत्रेणाग्रेजायते इति निशब्दलोपं कृत्वा गदाग्रजः ।
 यद्वा गदो नाम श्रीवासुदेवावरजः तस्मादग्रे जायत इति वा ग-
 दाग्रजः ॥ ९४ ॥

चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ॥

चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ ९५ ॥

चतस्रो मूर्तयो विराट्सूत्रात्मप्राकृततुरीयात्मानोऽस्येति चतुर्मूर्तिः ।
 सितारक्तापीताकृष्णा इति चतस्रो मूर्तयोऽस्येति वा चतुर्मूर्तिः ।
 चत्वारो बाहवोऽस्येति चतुर्बाहुरिति नाम वासुदेवरूढम् । ‘ शरीर-
 पुरुषः छंदःपुरुषः वेदपुरुषो महापुरुषः ’ इति बह्वचोपनिषदुक्ता-
 श्चत्वारः पुरुषाः व्यूहा अस्येति चतुर्व्यूहः चतुर्णामाधमाणां वर्णानां
 च ययोक्तकारिणां गतिश्चतुर्गतिः । रागद्वेषादिरहितत्वाच्चतुरं मन
 आत्मास्येति मनोवृद्धिरहंकारविचाररूपपुरुषार्थचतुष्टयात्मकत्वाद्वा च-
 तुरात्मा । धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुष्टयं भवत्युत्पद्यते यस्मादिति चतु-
 र्भावः (७७०) । यथावेदं चतुर्णां वेदानामर्थमिति चतुर्वेदविन् ।
 एकः पादोऽस्येति एकपात् ‘ पादोऽस्य विश्वा भूतानि ’ इति
 श्रुतेः । “ विष्टभ्याहमिदं हृन्ममेकांगेन स्थितो जगत् ” इति
 स्मृतेश्च ॥ ९५ ॥

समावर्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ॥

दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥ ९६ ॥

संसारचक्रस्य सम्पन्नावर्तक इति समावर्तः । सर्वत्र वर्तमान-
त्वाच्च निवृत्त आत्मा कुतोऽपीत्यानेवृत्तात्मा । निवृत्त आत्मा
मनो विषयेभ्योऽस्येति वा निवृत्तात्मा । जेतुं न शक्यत
इति दुर्जयः । भयहेतुत्वादस्यां सूर्यादयो नातिकार्षणीयं
दुरतिक्रमः “ भयादस्यामिस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिद्रव्य-
व्यापुश्च मृत्युर्धायति पंचम ” इति मेघवर्णात् । महद्भयं वज्रमुग्रत-
मिति च । दुर्लभया भक्त्या लभ्यत्वादुर्लभः । “ जन्मांतरसहस्रेषु
तपोज्ञानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजापते ”
इति व्यासवचनात् । “ भक्त्या लभ्यस्त्वनग्न्या ” इति भावदू-
षणाच्च । दुःस्वेन गम्यते ज्ञायत इति दुर्गमः । अंतरायप्रतिहतैर्दु-
खादवाप्यत इति दुर्गः । दुःस्वेनावस्यते चित्ते योगिभिः समावा-
चिति दुरावासः (७८०) । दुर्गामिनो दानवाद्रयस्त्वान् इतीति दु-
रारिहा ॥ ९६ ॥

शुभांगो लोकसारंगः सुतंतुस्तंतुवर्धनः ॥

इंद्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥ ९७ ॥

शोभनं रंगं येषां च शुभांगः । लोकानां सारं यत्तदृण्णातीति
लोकसारंगः । “ प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् ” इति श्रुतेः । लोक-
सारः प्रणवः तेन प्रतिपत्तव्य इति वा लोकसारंगः पृषोदरादित्या-
त्साधुत्वम् । शोभनस्तंतुर्विस्तीर्णः प्रपंचोऽस्येति सुतंतुः । तमेव
तंतुं वर्धयानि छंदयतीति वा तंतुवर्धनः । इंद्रस्य कर्मेव कर्मास्पेतं दि-
कर्मा ऐश्वर्यकर्मेत्यर्थः । महतीति विषदादीनि भूतानि कर्माणि कार्या-
ण्यस्येति महाकर्मा । कृतमेव न कर्तव्यं किंचिदपि कर्मास्य विद्यत
इति कृतकर्मा । घर्मान्मकं कर्म कृतवानिति वा । कृतः वेदात्मकः

आगमोऽनेनेति कृतागमः 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेत-
'हमेद' इति श्रुतेः ॥ ९७ ॥

उद्भवः सुंदरः सुंदो रत्ननाभः सुलोचनः ॥

अर्को वाजसनः शृंगी जयंतः सर्वविजयी ॥ ९८ ॥

उत्कृष्टं भवं जन्म स्वेच्छया भजत इत्युद्भवः । उद्भूतमपगतं ज-
न्मास्य सर्वकारणत्वादिति वा उद्भवः । (७९०) विश्वातिशायि सौ-
भाग्यशालित्वासुंदरः । सुष्टु चन्दतीति सुंदः 'उदीक्रेदन्' इति भातोः
पचायच्च आर्द्राभावस्य वाचकः करुणाकर इत्यर्थः । पृषोदरादित्वात्पररू-
पत्वम् । रत्नशब्देन शोभा लक्ष्यते रत्नवत्सुंदरा नाभिरस्येति रत्नना-
भः । शोभनं लोचनं नयनं शानं वास्येति सुलोचनः । ब्रह्मादिभिः
पूज्यतमैरर्चनीयत्वादर्थः । वाजमन्त्रार्थिनां सनेति ददातीति वाज-
सनः । मलयभाति शृंगवान् मत्स्यविशेषरूपः शृंगी । मत्स्यार्थोऽ-
तिशायने । अरिन् अतिशयेन जयति जयहेतुर्वा जयंतः । सर्वविप-
यज्ञानमस्येति सर्वविद् । आंतरान् रागादीन् चाज्ञान् हिरण्याभा-
दींश्च जेतुं शीलमस्येति जयी 'प्रजोरिनिः' इत्यधिकारे " जि-
हसि " इत्यादिपाणिनीयवचनादिनिप्रत्ययः । सर्वविवासौ जयी
चेति सर्वविजयीत्येकं नाम ॥ ९८ ॥

सुवर्णविंदुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः ॥

महान्हदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ॥ ९९ ॥

विंदवोऽयथाः सुवर्णसदृशा अस्येति सुवर्णविंदुः । 'आमन-
खात्सर्व एव सुवर्ण' इति श्रुतेः । शोभनो वर्णोऽक्षरं विंदुश्च यस्मि-
न्मन्त्रात्मा वा सुवर्णविंदुः (८००) । नाम्नामप्यं शतं चित्रितम् ।
सत्ता नलोऽनेकमूर्तिस्तदीरहात्रिलोकभृच्छिद्यतुर्वेदविन् दुरारिहा
सुंदरः ॥ रामदेपादिभिः शब्दादिरिष्यंश्च विदशादिभिश्च न भुज्यत
इत्यक्षोभ्यः । सर्वेषां वागीश्वराणां ब्रह्मादीनामपीश्वरसर्ववागीश्वरे-

श्वरः । अवगाद्य सदानन्दं विश्रम्य सुखमाप्नोते योगिन इति महाहृद
 इव महाहृदः । गर्तवदस्य माया महती दुरत्ययेति महार्गतः ।
 “ मम माया दुरत्यया ” इति भगवद्वचनात् । यद्वा गर्तशब्दो रथम-
 र्याय इति नैरुक्तस्तत्तत्स्थान्महारथो महार्गतः महारथत्वमस्य प्रसिद्ध-
 म् भारतादिषु । कालत्रयानवच्छिन्नस्वरूपत्वान्महाभूतः । सर्वभूता-
 नि यस्मिन्निधीयन्ते महान्थासौ निधिश्चेति महानिधिः ॥ ९९ ॥

कुमुदः कुंदरः कुंदः पर्जन्यः पवनोनिलः ॥

अमृताशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥१००॥

कुं धरणीं भारावतारणं कुर्वन् मौदयतीति कुमुदः । मुदिरश्च
 गिजयः । कुंदपुष्पतुल्यानि शुद्धानि धर्मानुबंधीनि फलानि राति द-
 दातीति कुंदरः । कुंदपुष्पतुल्यानि शुद्धानि फलानि लात्पादत्त इति
 वा कुंदरः । रत्नयोर्वृत्येकत्वस्मरणाय । ‘ कुं धरां दारयामास हि-
 रण्याक्षजिवांसया । वाराहं रूपमास्थाय ’ इति वा कुंदरः । कुंदोपम-
 सुंदरागत्वात्त्वच्छस्फटिकवर्धिलः कुंदः । कुं पृथ्वीं कश्यपापादा-
 दिति वा कुंदः ‘ सर्वपापविशुद्धयर्थं वाग्निमेवेन चोष्टवान् । तस्मि-
 न्यज्ञे महादाने दाक्षिणां भृगुनेन्दनः । मारीचाय वदो मीतः काश्य-
 पाय वसुंधराम् ’ इति हरिवंशे । कुं पृथ्वीं द्यति त्वंदयतीति वा
 कुंदः । कुशब्देन पृथ्वीश्वरा लक्ष्येने “ निःक्षत्रियां यश्च चकार
 मेदिनीमनेकशो बाहुवर्णं तथाच्छिन्नत् । यः कार्त्तवीर्यस्य स भार्गवो-
 त्तमो ममास्तु मांगल्यविकर्षनो हारिः ” इति विष्णुधर्म । पर्जन्यव-
 दाध्यात्मिकादितापवर्षं शमयति सर्वान्कामानामिवर्पतीति वा
 पर्जन्यः । (८१०) स्मृतिमात्रेण पुनातीति पवनः । इत्यति
 भरणं करोतीति इलः तद्रहितत्वादनिलः इत्यति स्वपिति
 इत्यत्र इलत्वादिपरीतः । नित्यमवुद्धस्वरूपत्वादिति वाऽनिलः
 अथवा निर्लेजोद्वेगार्थात्मप्रत्ययांतं रूपम् । नगहनो निल इति वा-
 स्यात्पान्दामृन्मृत्प्रानीत्यमृताग्नः । मथितममृतं गुप्तान् पापयित्वा स्व-
 यं चाश्नातीति वाऽमृताग्नः । अमृता अनश्वराः अविनश्वरफलत्वा-

दाशा वाञ्छा अस्येति वा अमृताश्चः । मृतं मरणं तद्रहितं वपुरस्येत्यमृ-
तवपुः । सर्वजानातीति सर्वज्ञः । ' यः सर्वज्ञः सर्ववित् ' इति श्रुतेः
' सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ' इति भगवद्वचनात्सर्वतोमुखः ॥ १०० ॥

सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः ॥

न्यग्रोधोदुम्बरः श्वत्थश्चाणूरांध्रनिषूदनः ॥ १०१ ॥

पत्रपुष्पफलादिभिर्भक्तिमात्रसमर्पितैः सुखेन लभ्यत इति सुलभः
' पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वकीतलभ्येषु सदैव सत्सु ॥ भक्तैकलभ्ये
पुरुषे पुराणे मुक्तौ कथं न क्रियते प्रयत्न ' इति महाभारते । शोभनं
व्रतं नियतो भुङ्क्ते भोजनाभिवर्तत इति वा सुव्रतः । अनन्याधान
सिद्धित्वात्सिद्धः । सुरशत्रव एवास्य शत्रवस्तान् जयतीति शत्रु-
जित् ॥ (८००) सूरशत्रूणां तापनः शत्रुतापनः । न्यक् अवाक
रोहति सर्वेषामुपरि वर्तत इति न्यग्रोधः । पृषोदरादित्वादकारस्य
धकारादेशः । सर्वाणि भूतानि न्यक्कृत्य निजमायां वृणोति
निरणद्धीति वा न्यग्रोधः । अंबरादुद्गतः कारणत्वेनेत्युदुम्बरः ।
पृषोदरादित्वादेवोकारादेशः । यद्वोदुम्बरमन्त्रार्थं तेन तदात्मना विश्व-
पोषयन् उदुम्बरः " ऊर्वाअन्नाद्यमुदुम्बरम् " इति श्रुतेः ॥ श्वोपि न
स्थातेत्यश्वत्थः पृषोदरादित्वादेव सकारस्य तकारादेशः । " ऊर्ध्व-
मूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातन " इति श्रुतेः " ऊर्ध्वमूल-
मधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् " इति स्मृतेश्च । चाणूरनामानमांध्रं
निषूद्वानिति चाणूरांध्रनिषूदनः ॥ १०१ ॥

सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः ॥

अमूर्तिरनघोऽर्चित्योभयकृद्भयनाशनः ॥ १०२ ॥

सहस्राणि अनंतानि अर्चापि यस्य स सहस्रार्चिः । " दिवि
सूर्यसहस्रस्य भवेत्पुण्यदुत्थिता । यदिभाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य

महात्मनः " इति गीताश्रवणात् । सप्त जिह्वा अक्ष संतीति सप्तजिह्वः
 अग्निर्हृषी । " काली कराली च मनोजवा च सुलेहिता या च सुभ्रू-
 प्रवर्णा । स्फुल्लिङ्गिनी विश्वरुचिश्च देवी लेलायमाना इति सप्त-
 जिह्वाः " इति मुण्डकेः । सप्त पञ्चांसि दीप्तयोऽस्येति सप्तञ्चा अग्निः ।
 " सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वा " इतिमंत्रवर्णात् । सप्ताश्वा
 वाहनान्यस्येति । सप्तवाहनः सप्तनार्मकोऽश्वोवाहनमस्येति सप्त-
 वाहनः " एको अश्वो वहति सप्तनामा " इति श्रुतेः । मूर्तिघन-
 रूपधारणं सपर्यं चराचरलक्षणम् । " ताभ्योऽभितप्ताभ्योमूर्तिरजा-
 यत " इति श्रुतेः । तद्रहितइत्यमूर्तिः । अथवा देहसंस्थानलक्षणमू-
 र्तिः सावयवा मूर्तिस्तद्रहित इत्यमूर्तिः (८१०) अयं दुर्लभं पापं च
 यस्य न विद्यत इत्यनयः । ममाप्रादिसत्त्वित्वेन सर्वप्रमाणागोचर-
 त्वाच्चिंत्यः । अयमीदृश इति विश्वप्रपञ्चविलक्षणत्वेन चिंतयितु-
 मशक्यत्वाद्वाऽचिंत्यः । असन्मार्गवर्तिनां भयं करोति भक्तानां
 भयं कृततीति वा भयकृत् । वर्णाश्रमाचारवर्ता भयं नाशयतीति
 भयनाशनः " वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णोरारा-
 ध्यते पैथा नान्यस्ततोऽपकारकः " इति पराशरश्रवणात् । तैरारा-
 धितत्वाद्भयं नाशयतीति भयनाशनः ॥ १०२ ॥

अणुर्वृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ॥

अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्धनः ॥ १०३ ॥

सौक्ष्म्यातिशयशालित्वादणुः । " एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदि-
 तव्यः " इति श्रुतेः । वृहत्वाद्दृढणत्वाच्च ब्रह्म वृहत् । " महतो मही-
 यान् " इति श्रुतेः । असूक्ष्ममित्यादिना द्रव्यमतिषेधात् कृशः ।
 स्थूल इत्युपचर्यते सर्वात्मत्वात् । सत्त्वस्वस्तमसां सृष्टिस्थितिलभ-
 कमस्यधिष्ठातृत्वाद्गुणभृत् । परमार्थतो गुणाभावान् निर्गुणः " के-
 वलो निर्गुणश्च " इति श्रुतेः (८४०) । शब्दादिगुणरहितत्वा-
 निरतिशयमूढमत्वाच्चित्यणुदसर्वगतत्वादिमतिविशेषकं कर्मजातं तर्कतोऽ

पिवक्तुं न शक्यमत एव महान् । 'अञ्जन्दास्पशैश्चमहाशुचिः' इत्या-
 पस्तंस्मरणात् । पृथिव्यादीनां धारकाणापि धारकत्वाच्च केन
 चिद्ध्रियत इति अधृतः । यद्येवमयं केन धार्यत इत्याशङ्क्याह ।
 स्वेनैव आत्मना धार्यत इति स्वधृतः । 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित
 इति स्वमहिम्नि' इति श्रुतेः । पद्मोदरदलताम्रमभिरूपतममस्यास्य-
 मिति स्वास्यः । वेदार्थस्ते महान् शब्दराशिः तस्य मुखान्निर्गतः
 पुरुषार्थोपदेशार्थमिति वा स्वास्यः । "अस्य महतो भूतस्य"
 इत्यादिश्रुतेः । अन्यस्य वंशिनो वंशः पाश्चात्यः । पाश्चात्यो मूलपुरुषा-
 दवर्गवंश इति सूचितम् अस्य वंशः प्रपञ्चः स सर्ववंशात्पागोव न
 पाश्चात्य इति प्राम्बंशः । वंशं प्रपञ्चं वर्धयन् वा वंशवर्धनः ॥ १०१ ॥

भारभृत कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः ॥

आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णोवायुवाहनः ॥ १०४ ॥

अनन्तादिरूपेण भुवो भारं विश्रज्जारभृत । देवादिभिरपमेव
 परत्वेन कथितः । सर्वैर्वेदैः कथित इति वा कथितः "सर्वे वेदा
 यत्पदमामनन्ति । वेदैश्चसर्वैरहमेव वेद्यः" "वेदे रामायणे चैव
 पुराणे भारते तथा ॥ आदौ मध्ये तथा चांते विष्णुः सर्वत्र गीयते"
 इतिस्मृत्यादिवचनेभ्यः । "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः पर-
 मं पदम्" इत्याद्युक्तं किं तदध्वनो विष्णोर्व्यापनशीलस्य पारं क-
 थितं परमं पदं विष्णुः स तत्त्वमित्याकांक्षाया मिन्द्रियादिभ्यः सर्वे-
 भ्यः परत्वेन प्रतिपाद्यते । "इन्द्रियेभ्यः परा हार्था" इत्यारभ्य
 "पुरुषान्तरं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इत्यन्तेन यः कथितः
 सः योगो ज्ञानं तेनैव गम्यत्वात् योगी । योगः समाधिः स हि
 स्वात्मनि सर्वदा समाधत्ते स्वमात्मानं तेन वा योगी । अन्ये यो-
 गिनो योगान्तरपर्यहन्यन्ते तेन स्वरूपात् प्रमाद्यन्ति अपं तु लट्हित-
 त्वात्तेषामीश इति योगीशः । ८५० । सर्वान् कामान् सदा ददाती-
 ति सर्वकामदः । "फलवत उपपत्तेः" इति भगवता व्यासेनाभि-
 हितत्वात् । आश्रमवर्ता सर्वेषां संसारारण्ये भ्रमतां विश्रामस्थान-

त्वादाश्रयः । अविवेकिनः सर्वान् संतापयतीति श्रमणः । क्षामाः
क्षीणाः सर्वाः भजाः करोतीति क्षामः ' तत्करोति तदाचष्टे ' इति
णिचि पचाद्यचि कृते संपन्नः क्षाम इति । शोभनानि, पर्णानि
छंदांसि संसारतरुल्लेखेणास्येति मुष्णः " छंदांसि यस्य पर्णानि "
इति भगवद्वचनात् । वायुर्वहति यद्वात्या भूतानीति स वायुवाहनः
" भीपास्माद्वातः पचते " इति श्रुतेः ॥ १०४ ॥

धनुर्धरो धनुर्वेदो दंडो दमयिता दमः ॥

अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः १०५

श्रीरामरूपेण धनुर्धारयामासेति धनुर्धरः । स एव दाशरथिः
धनुर्वेदं वेत्तीति धनुर्वेदः । दमनं दमयतां दंडः " दंडो दमयतामस्मि "
इति भगवद्वचनात् । वैवस्वतनर्द्धादिरूपेण भजा दमयतीति दमयिता
(८६०) दम्येषु दंडकार्यफलं तच्च स एवेति दमः । शत्रुभिर्न
पराजित इत्यपराजितः । सर्वकर्मसु समर्थ इति वा सर्वसहः ।
सर्वान् शत्रून् सहत इति वा सर्वसहः । सर्वान् स्वेषु स्वेषु
कृत्येषु व्यवस्थापयतीति नियन्ता । न नियमो नियतिस्तस्य विद्यत
इत्यनियमः । सर्वनियंतुर्नियंत्रन्तराभावात् । नास्य विद्यते यमो मृत्यु-
रित्ययमः । अथवा यमनियमा योमांगौ तद्वत्वात्स एव नियमो
यमः ॥ १०५ ॥

सत्त्ववान् सात्त्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः ॥

अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः प्रियकृत्प्रीतिवर्धनः १०६

शौर्यादिकं सत्त्वमस्येति सत्त्ववान् । सत्त्वे गुणे माधान्येन स्थि-
त इति सात्त्विकः । सत्सु साधृत्वात्सत्यः । सत्ये यथाभूतार्थकथने
धर्मं च चोदनालक्षणे प्रकर्षेण नियत इति सत्यधर्मपरायणः (८७०)
अभिप्रेते पुण्यायकांतिभिराभिमुख्येन मन्त्र्येऽस्मिन्नेति जगदिति
वाभिप्रायः । प्रियाणि इष्टान्यर्हतीति प्रियार्हः " यद्यदिष्टमं लोके

यच्चास्य दयितं गृहे । तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ” इति स्मरणात् । स्वागतासनमशंसार्घ्यपाद्यस्तुतिनमस्कारादिभिः पूजासाधनैः पूजनीय इत्यर्थः । न केवलं मियार्ह एव स्तुत्यादिभिर्मजतां मियं करोतीति मियकृत् । तेपामेव मीतिं वर्धयतीति मीतिवर्धनः ॥ १०६ ॥

विहायसगतिज्योतिः सुरुचिर्हुतभुग्विभुः ॥
रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥ १०७ ॥

विहायसमाकाशं विहाय गतिराभयो विहायसगतिः । विष्णुपद्मादित्यो वा स्वयमेव श्रोतव्य इति ज्योतिः “ नारायणः परं ज्योतिः ” इति मंत्रवर्णात् । शोभना द्युतिर्दीप्तिरिच्छा वास्येति सुरुचिः । समस्तदेवतोद्देशेन प्रवृत्तेष्वपि कर्मसु हुतं भुंक्ते भुनक्तीति वा हुतभुक् । स सर्वत्र वर्तमानः त्रयाणां लोकानां विभुत्वाद्विभुः (८८०) । रसानादय इति रविरादित्यात्मा । विविधं रोचत इति विरोचनः । सूते श्रियमिति सूर्योऽग्निर्वा । सूतेः सुवतेर्वा सूर्यशब्दो निपात्यते “ राजसूयसूर्य ” इति पाणिनिवचनात् । सर्वस्य जगतः प्रसविता सविता “ रसानां च तथाऽऽदानाद्भविरित्यभिधीयते । मजानां त्वं प्रसवनात् सवितेति निगद्यसे ” इति विष्णुस्मोत्तरे । रविलोचनं चक्षुरस्येति रविलोचनः । “ अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्या ” इति श्रुतेः ॥ १०७ ॥

अनंतो हुतभुग्भोक्ताऽसुखदोऽनैकजोऽग्रजः ॥
अनिर्विण्णः सदामर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतः ॥ १०८ ॥

नित्यत्वात्सर्वगतत्वात् देशकालपरिच्छेदाभावादनंतः । शेषरूपो वा । हुतं भुनक्तीति हुतभुक् । प्रकृतिं भोग्यां अचेतनां भुंक्ते इति भोक्ता । जगत्याल्लभ्यतीति वा भोक्ता । भक्तानां मुखं मोस-

लक्षणं ददाति असुखं खंडयतीति वा सुखदः । धर्मगुण्ये असकृ
जायमानत्वादनैकजः (८९०) अग्रे जायत इत्यग्रजः हिरण्यगर्भः ॥
“ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे ” इत्यादिश्रुतेः । आप्तसर्वकामत्वात्मा-
मिदित्वभावाभिर्वेदोऽस्य नास्तीति अनिर्विण्णः । साधून्सत आभि-
मुख्येन मृष्यते क्षयत इति सदात्पर्षी । तमनाधारमाधिष्ठाय त्रिलोका-
स्तिष्ठतीति लोकाधिष्ठानं ब्रह्म “ श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः ” ।
‘ शृण्वंतोऽपि बहवो यं न विद्युः ’ । ‘ आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्ध्वा
आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट ” इति श्रुतेः । “ आश्चर्यवत्पश्यति
कश्चिदेनम् ” इति भगवद्ब्रह्मनाथ । स्वरूपशक्तिव्यापारकार्ये अद्भुतत्वा
दश्रुतः ॥ १०८ ॥

५५५

सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरुच्ययः ॥ स्व-
स्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्ति स्वतिभुक् स्वस्तिदक्षिणः ॥

सनादितिनिपातः निरार्थवचनः । कालश्च परस्यैवेति विकल्पना
कापि । “ परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज । व्यक्ताव्यक्ते
तथैवान्ये रूपं कालस्तथा परम् ” इति बिष्णुपुराणे । सर्वकारणत्वा-
द्विरिच्छादीनामपि सनातनानामतिशयेन सनातनत्वात्सनातनतमः ।
बहवानलस्य कपिले वर्ण इव तद्रूपी कपिलः । कं जलं रश्मिभिः
पिबन् कपिः सूर्यः कपिर्विराहो वा । “ कपिर्विराहः श्रेष्ठश्च ” इति भग-
वद्ब्रह्मनाथ । अप्यग्रे प्रलयेऽस्मिन्निर्वाण्येति जगतीत्यप्ययः । (९००)
इतिनाम्नां नयनं शतं प्रभृतम् ॥ ॥ भक्तानां स्वस्ति मंगलं ददा-
तीति स्वस्तिदः । तदेव करोतीति स्वस्तिकृत् । मंगलं स्वरूपमा-
त्मायं परमानन्दलक्षणं स्वस्ति तदेव श्रेष्ठ इति स्वस्तिभुक् । भक्ता-
नां मंगलं स्वस्ति भुनक्तीति वा स्वस्तिभुक् । स्वस्तिरूपेण दक्षते
वर्धते स्वस्ति मिथार्तुं समर्थ इति वा स्वस्तिदक्षिणः अथवा दक्षिण
शब्दः आशुकारिणि वर्तते । शीघ्रं स्वस्ति दातुमयमेव समर्थ इति
“ स्मरणादेव वृष्णस्य सिच्यन्ति सर्वसिद्धयः । स्मृतेः सकलक-

न्याणभाजनं यत्र जायते । पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरि
म् । स्मरणादेव कृष्णस्य पापसंघातपंजरम् । शतधा भेदमायाति
गिरिविज्रहतो यथा ॥ ” इत्यादिवचनेभ्यः ॥ १०९ ॥

अरौद्रः कुंडली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः ॥

शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः ११०

कर्म रौद्रं रागश्च रौद्रः पापं च रौद्रमेतन्नयं रौद्रमस्य नास्ति
अवाप्तसर्वकामत्वेन रागद्वेषादेरभावादरौद्रः । शेषरूपभाकुंडली ।
यद्वा सांख्ययोगात्मके कुंडले मकराकारे अस्य स्त इति कुंडली
सहस्रांशुर्मंडलोपमकुंडलधारणाद्वा कुंडली । समस्तलोकरक्षार्थं
मनस्तत्त्वात्मकं सुदर्शनाख्यं चक्रं धत्त इति चक्री ‘चलत्स्वरूपमर्त्य-
तजवेनांतरितानिलम् । चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुः करे स्थितम् ।’
इति विष्णुपुराणे । विक्रमः पादविक्षेपः शौर्यं वा द्वयं चाशेषरूपेभ्यो
विलक्षणमस्येति विक्रमी । श्रुतिस्मृतिलक्षणमूर्जितं शासनमस्येति
ऊर्जितशासनः । “श्रुतिस्मृती ममैवाहो यस्ते जलं घ्य वर्तते । आज्ञा-
छेदी मम द्वेपी मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः” इति भगवद्बचनात् (९१०)
शब्दमवृत्तिहेतूनां जात्यादीनामसंभवात् शब्देन धक्तुमशक्य-
त्वाच्छब्दातिगः । “यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह ।
न शब्दगोचरैर्यस्य योगिव्येयं परं पदम् ” इत्यादिस्मृतिभ्यः ।
सर्वे वेदाः तात्पर्येण तमेव वदंतीति शब्दसहः “सर्वे वेदा यत्पद-
मामनन्ति ” । “वैदेश सर्वरहमेव वेद्य ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः
तापत्रयाभितप्तानां विश्रमस्थानत्वाच्छिशिरः । संसारिणामान्या
शर्वरीवच्छर्वरी ज्ञानिनां पुनः संसारः शर्वरी तामुभयेषां करोतीति
शर्वरीकरः । “ या निजा सर्वभूतानां तस्यां जागति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निजा पश्यतो मुनेः ” इति भगवद्बच-
नात् ॥ ११० ॥

अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणावरः ॥

विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥१११॥

क्रौर्ये नाम मनोधर्मः कोपजः आंतरः संतापः सा-
भिनिवेशः अवाप्तसर्वज्ञानत्वात्कामामानादेव क्रौर्याभावः तस्मा-
त्क्रौर्यमस्य नास्तीत्यक्रूरः । कर्मणा मनसा वाचा वपुषा च शोभ-
नत्वात्पेशलः । मृदुशक्तिः शीघ्रकारी समर्थ इति दक्षविशेषणत्रयं
चेतत् परमेश्वरे अस्मिन्नियतामिति दक्षः । दक्षिणशब्दस्यापि दक्ष
एवार्थः । पुनस्तुक्तदोषो नास्ति शब्दभेदात् । अथवा दक्षते गच्छति
हिनस्तीति वा दक्षिणः “दक्षगतिर्हिसनयोः” इति ग्रातुपाठात् । क्षमा-
वतां योगिनां पृथिव्यादीनां च भारधारकाणां श्रेष्ठ इति क्षमिणावरः
“क्षमया पृथिवीसम” इति वाल्मीकिवचनात् ब्रह्मांडमखिलं वहन्
पृथिवीव भारेण नादित इति पृथिव्या अपि वरो वा क्षमिणावरः
क्षमिणः शक्ताः अयं तु सर्वशक्तिमत्त्वात्सकलाः क्रियाः कर्तुं क्षम
इति क्षमिणावरः । निरस्तातिशयं ज्ञानं सर्वदा सर्वगोचरमस्यास्ति
नेतरेषामिति विद्वत्तमः । वीतं विगतं भयं सांसारिकं संसारलक्षण-
मस्येति वीतभयः सर्वेश्वरत्वाभित्यमुक्तत्वाच्च । पुण्यं पुण्यकर्म
श्रवणं कीर्तनं चास्येति पुण्यश्रवणकीर्तनः । “य इदं शृणुयान्नित्यम्”
इति श्रवणफलवचनात् ॥ १११ ॥

उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ॥

वीरहा रक्षणः संतो जीवनः पर्यवस्थितः ॥११२॥

संसारसागरादुच्चारयतीत्युत्तारणः । दुष्कृतिं पापसंज्ञितां हन्तीति
दुष्कृतिहा । ये पापकारिणस्तान्दहतीति वा दुष्कृतिहा । स्मरणादिकुर्वतां
सर्वेषां पुण्यं करोतीति पुण्यरूपत्वात्पुण्यः । सर्वेषां श्रुतिस्मृतिलक्षणाया
वाचा पुण्यमाचष्टुः । १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
न नाशयतीति ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
दुःस्वप्ननाशनः । वि-

विद्याः संसारिणां गतीर्युक्तिप्रदानेन हंतीति वीरहा । सत्त्वगुणम-
धिष्ठाय जगत्त्रयं रक्षयन् रक्षणः । नद्यादित्वात्कर्तरिल्युद् । सन्मागेव-
र्तिनः संतः तद्रूपेण विद्याविनयवृद्धये स एव वर्तत इति संतः ।
सर्वाः प्रजाः प्राणरूपेण जीवयन् जीवनः (९३०) । परितः स-
र्वतो विश्वं व्याप्य व्यवस्थित इति पर्यवस्थितः ॥ ११२ ॥

अनंतरूपोऽनंतश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ॥

चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ११३

अनंतादिरूपेण विश्वपञ्चरूपेणा वस्थितश्चेत्यनंतरूपः । अ-
नंता अपरिमिता श्रीः परा शक्तिरस्येति अनंतश्रीः । “ परास्य
शक्तिर्विविधैव श्रूयते ” इति श्रुतेः । मन्युः क्रोधो जितो येन स
जितमन्युः । भयं संसारजं पुंसामपन्नं भयापहः । न्यायसमवेत-
श्चतुरश्चतुरस्रः । पुंसां कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छतीति । आत्माआर्चिः
स्वरूपं चित्तं वा गभीरं परिच्छेदुमशक्यमस्येति गभीरात्मा । वि-
विधानि फलानि अधिकारिभ्यो विज्ञेयेण दिशतीति विदिशः ।
विविधामाशां शकादीनां कुर्वन् व्यादिशः । समस्तानां कर्मिणां कर्म-
णां फलानि दिशन्वेदात्मनेति दिशः ॥ ११३ ॥

अनादिर्भूर्भुवोलक्ष्मीः सुवीरो रुचिरांगदः ॥

जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ११४ ॥

आदिः कारणमस्य न विद्यत इत्यनादिः सर्वकारणत्वात् ।
भूतानामाधारो भूर्भुवः सर्वभूतानामाश्रयत्वेन प्रसिद्धायां भूम्यां भु-
वोऽपि भूरिति भूर्भुवः । अथवा न केवलमसौ भूः भूयो लक्ष्मीः शोभा
चेति भूर्भुवोलक्ष्मीः । अथवा भूर्भुलोकः भुवोभुवर्त्येकः तयोः ल-
क्ष्मीरान्नविद्या । ‘ आत्मविद्या न देवि त्वम् ’ इति श्रीमनुना ।
भूर्भुवन्तरितयोः शोभेति वा भूर्भुवोलक्ष्मीः । शोभना विविधा ईश

गतयो यस्य स सुवीरः शोभनं विविधं ईरणमस्येति वा सुवीरः ।
 रुचिरे कल्याणे अंगदे अस्येति रुचिरांगदः । जंतून् जनयन् जननः
 ल्युटो बहुलग्रहणत्कर्तारि ल्युट् । जनस्य जनिमतो जन्म उद्भवस्तस्या
 दिर्घूलकारणमिति जनजन्मादिः । भयेद्वन्वादीमः । “ भीमाद
 योऽपादान ” इति पाणिनिवचनात् । “ महद्द्रव्यं ब्रह्ममुद्यतम् ”
 इति मंत्रवर्णात् । असुरादीनां भयहेतुः पराक्रमोऽप्यावतारोऽस्ति
 भीमपराक्रमः ॥ ११४ ॥

आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ॥

उर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणव पणः ॥ ११५ ॥

पृथिव्यादीनां पंचभूतानामाधाराणामाधारत्वादाधारनिलयः ।
 स्वात्मना धृतस्यान्यो धाता नास्तीत्यधाता । ‘ न घृतश्च ’ इति ‘ स-
 मासांतविधिरनित्य ’ इति कप्रत्ययाभावः । संहारसमये सर्वमजा
 धारयति धयति पिबतीति वा धाता । ‘ घेदपाणे ’ इति धातुः
 (९५०) । मुकुलात्मना स्थितानां पुष्पाणां हासवत् प्रपंचरूपेण
 विक्रसोऽस्येति पुष्पहासः । नित्यप्रसुद्धरूपत्वात्प्रकर्षेण जागर्ती-
 ति मजागरः । सर्वेषामुपरि तिष्ठन् उर्ध्वगः । सतां कर्माणि सत्पथे-
 नाचरत्येष इति सत्पथाचारः । मृतान् परित्यज्य भृतिर्जाययन् इति
 प्राणदः । प्रणवो नाम परमात्मनो वाचक ओंकारः तदभेदोपचारे-
 णार्थं प्रणवः । पणतिर्व्यवहारार्थस्तं कुर्वन् इति पणः । ‘ पणव्यव-
 हारे ’ इति धातुः । “ सर्वाणि रूपाणि विंचित्य धीरः नामानि
 कृत्वा भिवदन्यदास्ते ” इति श्रुतेः । पुष्पानि कर्माणि फलैः संगृह्याधि-
 कारिभ्यः प्रयच्छन् तल्लक्षणयेति वा पणः ॥ ११५ ॥

प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत् प्राणजीवनः ॥

तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ॥ ११६ ॥

प्रमितिः संवित्स्वयंप्रमा प्रमाणं । “ प्रज्ञानं ब्रह्म ” इति श्रुतेः ।
 “ ज्ञानस्वरूपमत्यंतं निर्गलं परमार्थतः । तदेवार्थस्वरूपेण भ्रांति-

दर्शनतः स्थितम् ” इति विष्णुपुराणे । प्राणा इन्द्रियाणि यत्र जीवे
 निलीयन्ते तत्परतंत्रत्वादेहस्य धारकाः प्राणापानादयो वा तस्मि-
 न्प्रविलीयन्ते । प्राणितीति प्राणो जीव परे एंसि निलीयत इति
 वा प्राणान् जीवांश्चात्मनि संहस्तेषाम्प्रम इति वा प्राणनिलयः
 (१६०) । पोषयन्नन्नरूपेण प्राणानिति । प्राणभृत् । प्राणिनो
 जीवयन् प्राणारूयः पवनैरिति प्राणजीवनः । “न प्राणेन नापानेन
 मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतादुपाश्रितौ”
 इति मंत्रवर्णात् । तथ्यमप्युक्तं सत्यं परमार्थसत्तत्वापेक्ष्यते एकार्थवा-
 चिनः परमार्थसतो ब्रह्मणो वाचकाः । तत्त्वं स्वरूपं यथावदेतीति
 तत्प्रविद् । एकश्चासावात्मा चे-येकात्मा । “आत्मा वा इदमेक
 एवाग्र आसीत्” इति श्रुतेः । “यच्चाग्रोति यदादत्ते यच्चाति विप-
 यानिद् । यथास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति गीयते ” इति
 स्मृतेश्च । ‘जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति’
 इति पञ्चाविकारानतीत्य गच्छतीति जन्ममृत्युमरातिग इति “न
 जायते म्रियते वा विपश्चिद्” इति मंत्रवर्णात् ॥ ११६ ॥

भूर्भुवःस्वस्तस्तारः सपिता प्रपितामहः ॥

यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञांगो यज्ञवाहनः ॥११७॥

भूर्भुवःस्वःममाख्यानि श्रीणि व्यावृत्तिरूपाणि त्रयीसारानि
 षण्ड्या आहुः तैर्होमादिना जगत्प्रपं तरते प्यगते चेति भूर्भुवःस्वस्तारः ॥
 “अग्रौ न्यस्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याभ्यापने
 वृष्टिर्वृष्टेरर्धं ततः यज्ञा ” इति मनुस्मृत्यात् । अथवा भूर्भुवःस्वस्तारः
 समागम्यो लोकप्रथमं सारवृक्षो भूर्भुवःस्वस्तारः भूर्भुवःस्वःसमागम्यं
 लोकप्रथमं वृक्षवृक्षाण्य निष्ठनीति वा भूर्भुवःस्वःस्वः । समाग-
 म्यारोप्योक्तं सारवृक्षः । यज्ञो वा । सारम्य न्योन्यं जनक इति
 सपिता । पितामहस्य ब्रह्मणोऽपि पिनेति प्रपितामहः ॥ यज्ञान्यना यज्ञः ॥
 (१७०) । यज्ञानो पाना स्वर्गा वा यज्ञनिः । “अदं हि सारं

ज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ” इति भगवद्वचनात् । यजमानात्मना
 तिष्ठन् यज्वा । यज्ञा अंगान्यस्येति यज्ञांगो वराहमूर्तिः । “ वेदपादो
 यूपदंष्ट्रः क्रतुहस्तत्रितीमुखः । अग्निजिह्वो दर्भरोषा ब्रह्मरीषो
 महातपाः । अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदांतश्रुतिभूषणः । आञ्जनासः
 क्षुवतुंडः सामघोषम्वनो महान् । धर्मसत्यमयः श्रीमान् रुमविक्रमस-
 त्क्रियः । प्रायश्चित्तनखो घोरः पशुजानुर्महाभुजः । उद्रावन्ने-
 होपटिंगः फलबीजपहोपधिः । वार्यंतसात्मा मंत्रस्त्रिक् विकृतः
 सोमशोणितः । वेदीस्कणो हविर्मधो हव्यकव्यास्थिवेगवान् ।
 भान्वंशकायो शुक्तिपान् नानादीसाभिरचितः । दक्षिणा
 हृदयो योगी महासन्नमयो महान् । उपाकर्मेष्टिकचक्रः प्रवर्ग्यवर्त-
 भूषणः । नानाछंदोगतिपयो गुह्योपनिषदासनः । छायापत्री
 सहायो वै येरुद्रांग इवोच्छ्रित ” इति इतिवन्धे । फलहेतुभूतान्यहान्
 बाहपतीति यज्ञवाहनः ॥ १७ ॥

यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः ॥

यज्ञांतकृद्यज्ञगृह्यमन्त्रमन्त्राद एव च ॥ ११८ ॥

यज्ञं विभतीति पाति वा यज्ञभृत् । जगदादौ तर्दते च यज्ञं क-
 रोतीति कृतति वा यज्ञकृत् । यज्ञानां तत्समाराध्यात्मनां प्रधानं तत्स-
 मवायानां शेषीति यज्ञी । यज्ञं भुंक्ते भुनक्तीति वा यज्ञभुक् । यज्ञ-
 साधनं तत्प्राप्त्याविति यज्ञसाधनः । यज्ञम्याति फलप्राप्तिं कुर्वन् यज्ञांत-
 कृत् । वैष्णव्यृक्षंशंसेनेन पूर्णाहुत्या पूर्णं कृत्वा यज्ञसमार्पितं करो-
 तीति वा यज्ञांतकृत् (९८०) यज्ञानां गुह्यं ज्ञानयज्ञः इष्टफलाभि-
 संधिरहितो वा यज्ञः तदभेदोपचारात् ब्रह्म यज्ञगुह्यम् । अद्यते अति
 च सूतानीत्यर्थः । अन्नपचीत्यन्नादः । सर्वं जगदन्नादिरूपेणाग्नीषो-
 मात्मकमेवेति दर्शयितुमेवकारः चशब्दः सर्वात्मनामेकस्मिन्पर-
 स्मिन्नुंसि समुचित्य वृत्तिं दर्शयितुम् ॥ ११८ ॥

आत्मयोनिः स्वयंजातो वैखानः सामगायनः ॥
देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥ ११९ ॥

आत्मैव योनिरुपादानकारणं नान्यदित्यात्मयोनिः । निमित्त-
कारणमपि स एवेति दर्शयितुं स्वयंजात इति । 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा
दृष्टान्तानुपरोधात्' इत्यत्र स्थापितमुभयकारणत्वं हरेः । विशेपेण
स्वननाद्वैखानः । धरणीं विशेपेण खनित्वा पातालवासिनं हिरण्याक्षं-
वाराहं रूपमास्थाय जघानेति पुराणे प्रसिद्धम् । सामा-
नि गायतीति सामगायनः । देवक्याः सुतो देवकीनन्दनः । 'ज्यो-
तीषि शुक्राणि च यानि लोके त्रयो लोक्य लोकपालास्त्रयी च ।
त्रयोऽग्रयश्चाहुतयश्च पंच सर्वे देवा देवकीपुत्र एव " इति महाभा-
रते । यतः स्रष्टा सर्वलोकस्य । क्षितेर्भूमेरीशः क्षितीशः दशरथा-
त्मजः (९९०) कीर्तितः पूजितो ध्यातः स्मृतः पापराक्षिं नाश-
यन् पापनाशनः । " पक्षोपवासाद्यत्पापं पुरुषस्य मणश्यति ।
माणायामश्रुतैर्नैव तत्पापं नश्यते नृणाम् । माणायामसदृसेण यत्पापं
नश्यति नृणाम् । क्षणमात्रेण तत्पापं हरेर्योनात्मणश्यति " इति ।
वृद्धशतातपवचनम् ॥ ११९ ॥

मगदां वहन् गदाधरः । रथांगं चक्रमस्य पाणौ स्थितं स रथांग-
 प्राणिः । अतएवाश्वक्यसोमण इत्यश्वोभ्यः । केवलमेतावन्त्येवायुधा-
 न्यस्येति न नियम्यते । अपि तु सर्वान्येव ग्रहरणान्यायुधान्यस्येति
 सर्वमहरणायुधः । आयुधत्वेनाप्रसिद्धान्यपि करजादीन्यस्यायुधानि
 भवंतीत्यंते सर्वमहरणायुध इति वचनम् । सत्यसंकल्पत्वेन सर्वेश्वरत्वं
 दर्शयितुम् । “ एष सर्वेश्वर ” इति श्रुतेः द्विवचनं समाप्तिं
 द्योतयति ॐ नम इति ओंकारश्चाते मंगलार्थः “ ओंकारश्चायशब्दश्च
 द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कंदं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन मांगलिकाबुधौ ”
 इति वचनात् । अंते नम इत्युक्त्वा परिवारणं कृतवानिति “ भूयि-
 ष्ठति नम उक्तं विधेम् ” इति श्रुतेः । “ धन्यं तदेव लग्नं तत्तत्सर्वं
 तदेव पुण्यमहः । करणस्य च सा सिद्धिर्यत्र हरिः प्रादुर्भवत्कि-
 यते ” इति च । मागिस्त्युपलक्षणम् । अंतेऽपि नमस्कारस्य शिष्टा-
 चरणात् नमस्कारफलं प्रागेव दर्शितम् “ एकोऽपिकृष्णस्य कृतः
 प्रणामो दशाश्वमेधावभूयेन तुल्यः । दशाश्वमेधो पुनरेति जन्म
 कृष्याप्रणामी न पुनर्भवाय ” ॥ “ अतसीपुष्पसंक्राशं पीतवाससम-
 च्युतम् । ये नमस्यंति गोविंदं न तेषां विद्यते भयम् । लोकत्र-
 यापिपतिमतिमप्रभावमीपत्यगम्य शिरसा मभविष्णुमीशम् । ज-
 न्मांतरमल्लयदल्यसिद्धस्तयातमाशुमर्शातिमुपयाति नरस्य पापम् ॥
 (१०००) ॥ १२० ॥ इति नाम्नां दशमस्तोत्रं विवृतम् ॥

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ॥

नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम् ॥ १२१ ॥

इतीदमित्येतेन नाममहमप्युनातिरिक्तमिति दर्शयति । दिव्या-
 नाममाह्वानां नाम्नां सहस्रं प्रकीर्तितमिति वदता मरारांतरे-
 णापि मन्त्र्योपपत्तिर्दर्शिता ॥ १२१ ॥

य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ॥

नाशुभं प्राप्नुयात्किञ्चित्सोऽमुत्रेह च मानवः १२२

प्रक्रमे ॥ किञ्जपन्मुच्यते जंतुः ” इति जपशब्दोपादानात् । कीर्तयेदित्यनेनापि त्रिविधजपो लक्ष्यते । उचोपांशुमानसलक्षण-
त्रिविधः । य इदं शृणुयादित्यादिः । स्पष्टार्थः परलोकप्राप्त-
स्यापि नहुपादावशुभमाप्त्यभावं सूचयितुममुत्रेत्युक्तम् ॥ १२२ ॥

वेदांतगो ब्राम्हणः स्यात्सत्रियो विजयी भवेत् ॥

वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् १२३

वेदांतानामर्थं ब्रह्म गच्छत्यवगच्छतीति वेदांतगः । “ किं
जपन्मुच्यते जंतुर्जन्मसंसारबंधनात् ” इतिवचनात् । जपकर्मणि
साक्षान्मुक्तिशंकायां कर्मणां साक्षान्मोक्षहेतुत्वं नास्ति ज्ञानेनैव मोक्ष
इति दर्शयितुं ‘ वेदांतगो ब्राम्हणः स्यात् ’ इत्युक्तम् । कर्मणां
त्वंनःकरणशुद्धिद्वारेण मोक्षहेतुत्वम् । “ कपायपक्तिः कर्माणि
ज्ञानं तु परमा गतिः ॥ कपाये कर्माणि पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते ।
नित्यं ज्ञानं समासाद्य नरो बंधात्प्रमुच्यते । धर्मात्सुखं च ज्ञानं च
ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते । योगिनः कर्म कुर्वति संग त्यक्तात्म-
शुद्धये । कर्मणा बध्यते जंतुर्विद्यैव विमुच्यते । सम्मात्कर्म न
कुर्वति यतयः पारदर्शिनः । यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय दिनो-
त्तमः । आत्मज्ञाने शमे च स्याद्देहाभ्यासे च यन्नवान् ” इति
मानवं वचनम् । ‘ तपसा कल्प्यं हंति विद्ययामृतपश्रुते ’ इति ।
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथादर्शित्वे मरुते पश्य-
त्यात्मानमात्मनि ” इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ‘ तमेन वेदानुसंधनेन ब्रा-
ह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तरसा नाशनेन ’ “ येन केन-
चिज्जनापि यज्ञेनापि दर्शित्वेनानुसरतपना एव भरति ” इत्यादि-
स्मृतिभ्यो ज्ञानादेव मोक्षः । “ ब्रह्मरिदाप्नोति परम् । तरति

शोकमात्मवित् । ब्रह्माविद्ब्रह्मैव भवति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायेति
 तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति । ब्रह्मणे
 विद्वान्निमेति कृतधन । इह चेदवेदीदयसत्यमस्ति । नवेदिहावेदो
 न्महती विनिष्टिः । यदा कर्मवदाकारं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा
 शिवमविज्ञाय दुःस्वस्यान्तो भविष्यति । न कर्मणा न प्रजया धनेन
 त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः । वेदांतविज्ञानमुनिश्रवार्थाः संन्यासयो-
 गाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परांतकाले परामृताः परि-
 मुच्यन्ति सर्वे ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । “ शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ” इति
 श्रवणेनैव । न तु जपयज्ञेन । “ तस्माच्छूद्रेऽनवकृत ” इति श्रुतेः
 “थावयेधनुरा वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः” इत्यादिना महाभारतादि-
 श्रवणमनुहायत । “ सुगतिमियाच्छूद्रणाञ्च शूद्रयोनि इतिः” हरिवंशे
 च शूद्रः शृणुयात्स सुखमवाप्नुयादिति व्यवहितेन संक्षेपः त्रैवर्णि-
 कतनां कीर्तयेदित्यन्तेन ॥ १२३ ॥

धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् ॥
 कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी चाप्नुयात्प्रजाम्
 ॥ १२४ ॥ भक्तिमान्यः सदोत्थाय शु-
 चिस्तद्गतमानसः॥ सहस्रं वासुदेवस्य नाम्ना-
 मेतत्प्रकीर्तयेत् ॥ १२५ ॥ यशः प्राप्नोति
 विपुलं ज्ञातिप्राधान्यमेव च॥ अचलां श्रिय-
 माप्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १२६ ॥ न
 भयं कचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विंदति॥भव-
 त्यरोगोऽश्रुतिमान् बलरूपशृणान्वितः॥१२७॥
 रोगात्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बंधनात्॥
 भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्नआपदः
 ॥ १२८ ॥ दुर्गाण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषो-

तमम् ॥ स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिस-
मन्विनः ॥ १२९ ॥ वासुदेवाश्रयो मर्त्यो
वासुदेवपरायणः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा याति
ब्रह्म सनातनम् ॥ १३० ॥ न वासुदेवभ-
क्तानामशुभं विद्यते कचित् ॥ जन्ममृत्युज-
राव्याधिभयं नैवोपजायते ॥ १३१ ॥

चक्षुरादीनामात्मायुक्तेन मनसाधिष्ठिताना स्त्रेषु स्त्रेषु विपये-
ष्वनुसृतः प्रवृत्तिः कामः । प्रजायत इति प्रजा संततिः ॥ १२४ ॥
भक्तिमानित्यादिना भक्तिमतः शुचेः सततमुद्युक्तस्यैकाग्रचित्तस्य
श्रद्धालोर्विशिष्टफलाधिकारिणः । फलविशेषं दर्शयति ॥ १२५ ॥
॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥

इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥
युज्येतात्मसुखज्ञातिः श्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः १३२

अदा आस्मिन्बुद्धिः । भक्तिर्भजनतात्पर्यम् आत्मनः सुखं
आत्मसुखं तेन च साक्षादिभिश्च युज्यते ॥ १३२ ॥

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभामतिः ॥
भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुण्योत्तमे ॥ १३३ ॥

न मांशो न च मांसमर्षं न श्रेयो नाशुभामतिरिति आत्मानु-
बन्धनितेन नश्येण समस्तदुष्यं श्रेयोपादयो न भवन्ति । मांसमर्षं
च न भवन्ति ॥ १३३ ॥

द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा स्वं दिशो भूर्महोदधिः ॥

वासुदेवस्य धीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥१३४॥

ससुरासुरगंधर्व सयक्षोरगरक्षसम् ॥

जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥१३५॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ॥

वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥१३६॥

द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रेत्यादिना स्तुत्यस्य वासुदेवस्य महात्म्यकथ-
नेनोक्तानां फलानां प्राप्तिवचनं यथार्थकथनं नार्थवाद इति दर्श-
यति ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते ॥

आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरन्युतः ॥१३७॥

ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः ॥

जंगमाजंगमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥१३८॥

योगो ज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पादि कर्म च ॥

वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात् ॥१३९॥

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ॥ श्रील्लो-

कान्व्याप्य भूतात्माभुंक्ते विश्वभुगन्ययः ॥१४०॥

“ सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते । आचारप्रभवो धर्मो
धर्मस्य प्रभुरन्युतः ” इत्यनेनार्वांतराभ्येन सर्वधर्माणामाचारचन
पञ्चाधितर इति दर्शयति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इमं रत्नं भगवतो विष्णोर्व्यासेनकीर्तितम् ॥

पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयःप्राप्तुं सुखानि च ॥१४१॥

विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ॥

भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यांति पराभवम् ॥१४२॥

अर्जुनउवाच ॥ पद्मपत्रविशालाक्ष पद्मनाभ सुरोत्तम ॥

भक्तानामनुरक्तानां त्राता भव जनार्दन ॥१४३॥

श्रीभगवानुवाच ॥ यो मां नामसहस्रेण स्तो-

तुमिच्छति पांडव ॥ सोऽहमेकेन श्लोकेन

स्तुतं एव न संशयः ॥ १४४ ॥ नमोस्त्व-

नंताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोस्त्वा-

हवे ॥ सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्र-

कोटीयुगधारिणे नमः ॥ १४५ ॥

॥ इति विष्णुनामसहस्रस्तोत्रम् ॥

इमं स्तवमित्यादिनामसहस्रशालाहेन सर्वज्ञेन भगवता कृष्ण-
हैपायनेन साप्तान्नारायणेन कृतमिति सर्वैरर्षिभिः सादरं पठितव्यं ॥
वैफल्यसिद्धय इति दर्शयति । विश्वेश्वरमित्यादिना विश्वेश्वरोपास-
नादेव स्तोत्रारस्ते धन्याः कृतार्थाः कृतकृत्या इति "आदरेण यथा
स्तौति धनवंतं धनेच्छया । तथाचेद्दिभक्तार्तारं को न मुच्येत धंध-
नाव्" इति व्यासवचनम् । "प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत्न ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः" ॥ १४१ ॥ १४२ ॥
॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥

सहस्रनामसंबंधव्याख्या सर्वमुखाग्रहा। श्रुतिस्मृतिन्यायमूला रचि-
ता हरिपादयोः ॥ १ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादाचार्यशि-
ष्यश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकराचार्यविरचितं विष्णोर्ना-
मसहस्रभाष्यं समाप्तम् ॥ एतेषां सहस्रनाम्नां संख्येयम् ॥ अक्षुणः
१०० ॥ सिंहः २०० ॥ युगादिकृत् ३०० ॥ अन्यः ४००
भोक्ता ५०० ॥ शिवः ६०० ॥ सत्कृतिः ७०० ॥ सुवर्णवर्तुः
८०० ॥ अव्ययः ९०० ॥ सर्वप्रहरणायुधः १००० ॥

शुद्धिपत्रम् ।

पृ.	ओ.	अ.	इ.
४	२	लोकानां	लोकानां
७	१९	पक्षत्वाच्चा	पक्षत्वाच्चा
७	१७	शाठ्ये	शाठ्ये
९	९	दच्युत्तो	दच्युत्तो
९	२६	त्वमेवा	त्वमेवा
१२	१२	ब्रह्म	ब्रह्म
१२	२५	व्यभ्रुते	व्यभ्रुते
१५	७	मद्देपिणा	मद्देपिणां
१६	९	तुलराशि	तुलराशि
१६	१७	न्तर्भूतम्	न्तर्भूतम्
१६	२८	यद्	यद्
१८	१	योमी	योमी
१८	२२	ब्रह्म	ब्रह्म
१९	३	व्याव	व्याव
१९	५	योगविदा	योगविदां
२०	१०	विधि	निधि
२१	१९	नाप्सु	नाप्सु
२२	११	र्थत्वा	र्यात्कनिन
२२	२५	नर्द	तर्द
२३	१	देवत	देवत
२३	१९	भूर्गमः	भूर्गमः
२४	२४	कथत्यत्वा	कथत्वा
२५	१४	मापादिति	मपादिति
२५	२१	समितः	समितः
२७	१०	विष्णासेनः	विष्वासेनः
२७	१३	मगद	मगद
२७	१२	विनेया	विजयो
२८	१७	त्यनुच्छः	त्यनिरुद्धः
३०	७	हंस	हंसः
३१			

पृ.	श्री	अ	शु.
		खाक्षः	साक्ष
२२	२४	स्यति	स्येति
२६	१३	श्रुतेः	श्रुतेः
३६	२६	वर्षण	वर्षणा
२८	१	कस्मी	कस्मि
२८	२१	पाणिनी	पाणिनीय
४०	१७	स्पष्ट	स्पष्टः
४२	१३	महद्भागे	महद्भाग
४५	१५	महाधनः	महामत्तः
४५	१६	जितत्पु	जित्पु
४९	२१	तत्का	तत्क
५०	७	सत्कर्तिष्ठि	सत्कीर्तिष्ठि
५६	१५	देवा	दवा
५९	२२	दनु	दमनु
६३	६	वृत्तात्मा	वृत्तात्मा
६६	५	दुर्लभः	दुर्लभः
६६	९	श्वर	श्वरः
६७	२५	अचर्यः	अचर्य
६८	१५	चाणुरी	चाणूरा
६९	५	अवाक	अवाक्
६९	११	ईह	ईह
७०	२१	स्वति	स्वस्ति
७४	१२	शाङ्ग	शाङ्ग
८१	२३	पातुं	यातु
८३	८	कृत	कृत
८४	३	नायत	नायते
८४	११	इतिः	इति
८४	११	आत्मयु	आत्मयु
८५	७	शान्ति श्री	शान्ति श्री

पृ.	सो.	अ.	शु.
३२	२४	साक्षः	साक्ष
३६	१३	स्यति	स्येति
३६	२६	अतेः	श्रुतेः
३८	१	वर्षण	वर्षणा
३८	२१	कस्मी	कस्मि
४०	१७	पाणिनी	पाणिनीय
४२	१३	स्पष्ट	स्पष्टः
४५	१५	महद्भाग	महद्भाग
४५	१६	महाघनः	महामंसः
४९	२१	जितत्पु	जित्पु
५०	७	तत्का	तत्क
५६	१५	सत्कतिंछि	सत्कीर्तिश्छि
५९	२२	देवा	दवा
६३	६	दनु	दमनु
६६	५	वृत्तात्मा	वृत्तात्मा
६६	९	दुर्लभः	दुर्लभः
६७	२५	श्वर	श्वरः
६८	१५	द्वयर्थः	द्वयर्थ
६९	५	चाणुरां	चाणुरां
६९	११	अवाक्	अवाक्
७०	२१	द्वृह	द्वृह
७४	१२	स्वति	स्वस्ति
८१	२३	शाङ्ग	शाङ्ग
८३	८	यात्	यात्
८४	३	कृत	कुत
८४	११	ज्ञायत	ज्ञायते
८४	११	इतिः	इति
८५	७	आत्मायु	आत्मयु
८५	१३	क्षांतिःश्री	क्षातिश्री